

Alfred Sturminger

»3000 JAHRE POLITISCHE PROPAGANDA«

Verlag Herold — Wien — München, str. 468.

Ovo je djelo pokušaj promatranja svjetske povijesti sa stajališta političke propagande. Naime, danas se obično smatra da je propaganda pojam novijeg vremena. Političko utjecanje na mišljenje međutim nije nipošto otkriće 1950-te godine ili gotovo samo dva desetog stoljeća. Već je Napoleon osnovao press-službu, koju je on nazvao služba za javno mišljenje. U posljednjim godinama javila su se samo neka pojedinačna razmatranja o tome, da je i u ranija vremena postojalo nešto poput političke propagande. Ovaj rad pokušava dokazati da organizirana politička propaganda — i to u modernom smislu riječi — postoji već tisućljećima.

Otkako su se ljudi počeli spajati u socijalne zajednice, postavlja se uvijek iznova pitanje, s kojeg bi gledišta i na koji način trebalo oblikovati život zajednice da bi bio najsvrsishodniji. U ljudskoj je prirodi utemeljeno to, da kod prosuđivanja zajedničkih životnih pitanja dolaze na vidjelo nužno različita, često međusobno protivrječna shvaćanja i ideje. Što se više razvija ljudsko mišljenje i što se više pokazuje diferenciranost članova jednog društva, to se više moraju pojaviti takve raznolikosti mišljenja.

Iz te činjenice proizlazi ne samo želja već i nužnost da se shvaćanja i uvjerenja bližnjih utvrde i da se na njih utječe, te da se predusretnu strani uplivi. Zato otkako uopće egzistira ljudska zajednica postoji i politička propaganda.

Njene forme i sredstva se mijenjaju razumljivo prema danim nužnostima i mogućnostima, prema narodnim i rasnim datostima, prema stanju civilizacije i tehnike, stupnju kulture i uopće postojećoj taktičkoj situaciji.

Metode propagande se mijenjaju prema tome da li ih primjenjuju oni koji imaju državnu vlast u svojim rukama ili opozicija. U prvom slučaju mogu se, prema političkom uređenju i ustavnim formama, opaziti različite nijanse, može biti riječ o čistom samovelicanju ili o državnoj propagandi koja obuhvaća privrednu i kulturnu propagandu a ima također utjecaja na odgoj i činovnički aparat. U drugom slučaju koriste se sklonosti opozicije, koje uvijek postoje. Tu propaganda opozicije može biti različita s obzirom na to da li može istupati otvoreno ili mora djelovati u tajnosti. Tako se izgrađuju različite urotničke forme djelovanja ili se vodi otvorena legalna borba koja pruža mnogo veće mogućnosti.

Međutim, uza sve te razlike i specifičnosti nešto ostaje uvijek isto, ljudska priroda. Stoga je shvatljivo da metode utjecanja, odnosno propagande pokazuju oduvijek i svuda velike sličnosti. Povijest nam pokazuje, da su za političku propagandu u svim vremenima bili mjerodavni određeni, nepromijenjeni momenti.

Prije svega morala je propaganda oduvijek voditi računa o psihičkim osobinama ljudi, naročito o ljudskim strastima, nedostacima i odlikama. Da bi se donekle sredilo to ogromno područje kojim se koristi politička propaganda, potrebno je prije svega utvrditi i shvatiti neka temeljna stanja ljudske duše, a s kojima politička propaganda mora svakako računati:

Metafizički elementi, koji ljudima daju težnju za dobrotom, ljepotom, istinom i pravdom, ne smije političko utjecanje nikada ni zanemariti ni potpuno isključiti želi li imati trajnijeg uspjeha. Nadalje, tu su i *psihološka stanja stvari*, koja su često zamršena i nejasna, usporedna ili suprotstavljena, ali ipak uvijek zbiljska u ljudima. Od velikog su značenja bez sumnje, i *osobni interesi* ili egoizam, koji se očituje najčešće kroz nagon za samoodržanjem, zatim kroz želju za isticanjem, težnju za moći i dobitkom ili kroz neke druge pobude i koji bez obzira na to da li istupa otvoreno ili u skrivenoj formi jest jedan čovjeku urođeni nagon. Činjenica je također da *težnja za senzacijama*, bez obzira da li se ispoljava u znatiželji, radoznalosti, brbljivosti, majstorstvu izmišljanja i proturanja glasina ili u drugim formama, oduvijek pruža političkom utjecanju i propagandi široko polje djelovanja. Tu su i *atavizmi*, koji se ispoljavaju kroz uzbuđenja i strastvene borbe, kroz buđenje i podražavanje niskih nagona i instinkata. Značajan je također i urođeni nagon u ljudima za zajednicom,

koji se očituje u ljubavi prema porodici, domovini, čitavom čovječanstvu, a sve to dopušta različite forme izražavanja i daje i različite mogućnosti djelovanja. Svakako da će apel na ljude, a koji odgovara tim datostima imati uspjeha i donijeti rezultate. Na kraju tu je još vrlo značajna tzv. *dinamična i statična tendencija u ljudskoj psihi*, odnosno sklonost k zadržavanju na nasljeđenoj vezanosti za tradiciju i želja za mirom s jedne strane i težnja za promjenama, za novim, za obnavljanjem na drugoj strani. Jednom je to konzervativan, a drugi put napredan momenat. Dvije jedna drugoj suprotne tendencije zahtijevaju u svakom slučaju pažnju: jedno je težnja za slobodom, za nezavisnošću, za otporom protiv autoriteta, a drugo je pobuna protiv ugnjetavanja. Oduvijek je iz parole »sloboda« izlazila magična čar, korisna u rukama majstora, opasna u rukama šarlatana, a kobna u rukama lažnog komedijaša. Sloboda je jedan od glavnih pojmova kojim politička propaganda operira već tisućljećima.

Isto je tako stara i težnja za vođenjem, za velikima i jakim, za redateljem stvari, za »ocem«. Bez obzira da li je to samo želja za redom, za uređenjem ili goli nagon za stadom, koje traži zaštitu, ovisnost i podređenost, taj će elemenat u ljudima uvijek voditi na jednoj strani veličanju, kultu heroja, a na drugoj strani dokazivanju vlastite moći, samoveličanju, stvaranju i njegovanju aureola (nimbusa).

Politička propaganda ne bavi se samo pojedincima već — naročito u novije vrijeme — i masom. Budući da masa nije u psihološkom smislu adiciojni rezultat, nije suma koja u sebi ujedinjuje pojedince, već se obrazuje mnogostruko, takoreći u jednu kolektivnu individu, to je instinktivno ili svjesno znanje i iskustvo te naročite psihe i njegovo poznavanje predujet

da bi se njome ovladalo. Krajem prošlog stoljeća kada su masovni pokreti počeli igrati značajnu ulogu u svjetskim zbivanjima, Le Bon se prihvatio toga da tu pojavu znanstveno istraži i smjesti u sistem.

Promatranja su pokazala da se pojedinac kao dio mase intelektualno smanjuje, a da se pri tome diže značajnije osjećaja kao mjerila za sve, što bez daljnjeg proizlazi iz ponašanja masa. One su u svome ponašanju rukovođene nagonima, promjenljive su i lako se uzbude, misle većinom samo površinski i nelogično poopćavajući, te misle u slikama i dopuštaju da se na njih najprije utječe kroz slike. Svi njihovi osjećaji su jednostrani, jednoznačni i prekomjereni zaneseni i puni oduševljenja što objašnjava i njihovu intoleranciju. Stoga što pretpostavljaju nestvarno, čudnovato stvarnom, realnom predaju se i ekstremnim osjećajima: sklonost i naklonost nečemu postaje ubrzo obožavanje, a nenaklonost se pretvara u mržnju. One su na isti način spremne na okrutnost i krvavu pobunu, kao i na gotovo svetu, bezuvjetnu predanost na herojstvo i samozrtvovanje do potpunog isključenja ličnih interesa. Upravo te iskustvene činjenice dokazuju najuvjerljivije da se masa pokazuje sasvim drugačijom nego pojedinci od kojih je sastavljena.

Naravno, da su mišljenja, ideje i uvjerenja masa ovisni o danim prilikama, tradiciji i nekim drugim faktorima. No, za sposobnost utjecanja na psihu mase mogu se ipak odrediti neke opće činjenice i pravila: Duhovna dispozicija masa vodi k tome, da slike, riječi, fraze i krilatice mogu izvanredno djelovati na njihovu maštu. Poznato je da onaj koji zna da uzbudi fantaziju mase može računati s velikim utjecajem na nju.

Iskustvo je pokazalo da se masama određena shvaćanja i ideje mogu naj-

lakše proslijediti kroz slijedeće postupke:

Kroz *tvrdnju* iznijetu na jednostavan ali kategoričan način, po mogućnosti oslobođenu od obrazloženja i dokaza. Ako se k tome još doda i njeno *stalno ponavljanje* i to istim izrazima, tada se stvara određeno raspoloženje, gotovo neka vrsta duhovnog strujanja.

Nakon toga stupa na scenu snažan i djelotvoran mehanizam povjeravanja i prijenosa, potpomognut kojekakvim psihološkim injekcijama, te željama da se bude »pridružen« i željom za oponašanjem, koja se nikako ne smije omalovažavati.

Razumljivo da »majstor« propagande mora imati istančan osjećaj za akciju, koji će mu omogućiti da stvori atmosferu simpatije, zatim da odredi pravo doziranje za određeni, najprikladniji momenat, da se čuva od opasnosti »prezasićenosti«, te da uspješno koordinira različita sredstva propagande.

Širenje određene ideje tvrdnjom, pa zatim stalnim ponavljanjem, te mehanizmom prijenosa pospješuje se na kraju najsnažnije sugestivnom, gotovo mističnom moći koja zrači iz ljudi i ideja i koju mi označavamo kao aureol, odnosno nimbus. Jedan od najznačajnijih faktora u stvaranju nimbusa je uvijek uspjeh. Neuspjeh je njegov smrtni neprijatelj. »Samo je jedan korak od Kapitola do Tarpejske pećine«. Sve to do sada izloženo trebalo bi biti samo upozorenje, odnosno upućivanje na to da se vidi s kojim datostima i momentima je politička propaganda oduvijek morala, i danas mora, računati.

U SAD se u posljednjim godinama politička propaganda koristi svim znanjima i sredstvima. Pri tome su kao baza uzeta istraživanja i rezultati Pavlova i Freuda. Već se pri izbornoj kampanji 1952. g., ali još više pri predsjedničkim izborima 1956. g. nastojalo prak-

tički primijeniti učenje psihoanalize, psihologije opažanja, »dubinske« psihologije i istraživanja motivacije, da bi se prodrlo u podsvijest ljudi, te da bi se zatim izvukli odgovarajući zaključci korisni za propagandu. Stvoreni su tzv. »njegovatelji, maseri i modelari mišljenja«, zatim »manipulatori simbolima« i »istraživači motiva«. Svi oni zajedno nastojali su svim, ali zaista baš svim sredstvima istražiti »iracionalni element« u mislima i osjećajima ljudi-birača i rezultate takvog istraživanja učiniti podložnim političkoj propagandi.

Sredstva kojima se služi politička propaganda da bi postigla i zadovoljila postavljene zahtjeve i ciljeve su veoma različita. Najosnovnija su ova:

Najizvornija i najuvjerljivija mogućnost sporazumijevanja je *govorna riječ, govor*. Svuda i u svako vrijeme nalazimo riječi u službi političkog utjecanja: u pojedinačnom govoru, te u manjem ili većem krugu ljudi kao što su predavanja ili različiti zborovi. Stoga je govor i umjetnost njegove upotrebe i primjene oduvijek i još i sada predmet pažnje i školovanja. Zbog toga se i pridaje veliko značenje kursevima i školama govorništva u obrazovanju propagandista i agitatora. Najčešće forme upotrebe riječi su: vic, anegdote, riječi u stihu i rimi, te pjesme rugalice, borbene i svečane pjesme.

U ranija vremena bila je forma rime, naročito kao pjesme upravo jedina mogućnost za daljnje širenje riječi i ona se kao takva održala do danas.

Na naročito izražajan način bila je upotrebljena riječ u spoju s drugim elementima u kazalištu. Znamo iz povijesti te institucije da je ona uvijek iznova pokušavala djelovati s određenim političkim težnjama.

Muzika je također jedan od faktora s izvanredno velikom snagom utjecanja i to obračunajući se isključivo osjećajnom području. Pri tome nije mjerodavno to

da li je kompozitor prilikom stvaranja imao pred očima bilo kakvu namjeru u smislu političkog utjecanja ili propagande, već je odlučno samo to da li je određeno muzičko djelo iskorišteno kasnije u propagandne svrhe. Pomislimo samo na himne, pjevanja, zbarska recitiranja, marševe, na mnoge borbene pjesme, ode i pjesme rugalice. Na kraju nisu li stare ratne pjesme i tzv. »ratne rike« bili ništa drugo nego specifičan oblik utjecanja na ljude: dizanje hrabrosti vlastitim ljudima i širenje straha i užasa kod protivnika.

Ne u tako davno doba bila je *slika* pored govorne riječi jedina mogućnost posredovanja u političkim mislima i propagandi. Ona je predusretala ne samo neukost čitanja već i »sporost mišljenja«. Naročito danas, kada ljudi žive u velikoj žurbi može upravo ona najlakše i najснаžnije djelovati. Obična slika ili plakat s kratkim popratnim tekstom ili bez njega su djelotvorniji od dugih rasprava. Razumljivo da je i slika kao i govorna riječ bila upotrebljena u različite svrhe: kako za veličanje i slavljenje, tako i za ponižavanje, i za slike ruganja i ismijavanja i za političku karikaturu. Brojni primjeri iz historije nam pokazuju da je likovna umjetnost uopće, zatim plastika, grafika, bakrorezbarstvo, te numizmatika i umjetnost medalja često bila upotrebljena za podupiranje političkih misli i ideja.

Novo i veliko razdoblje počelo je otkrićem i upotrebom *pisma*, koje dobiva izuzetno značenje kao misleno-slikovni faktor u propagandi. Već su stari slikali i klesali natpise, koji su uz prepisivanje i umnožavanje knjiga i obavijesti tek »stidljiv« pokušaj postizanja stanovitog političkog utjecaja. Dalje pratimo taj razvoj preko pisarnica i kancelarija srednjeg vijeka i vidimo veliki prevrat, koji je donio pronalazak, odnosno populariziranje štam-

parskog umijeća. Međutim, tada je ta mogućnost ostala ograničena ipak na relativno mali broj ljudi. Morala su proći stoljeća dok su tehnički razvoj i sposobnost primanja masa dali pisanoj i štampanoj riječi prostor i značenje koje ona danas zauzima i ima.

Od naslikanih zidova i papirusovih rola do letaka, novina i literature — to je dug razvojni put na kojem se polako napredovalo. Koliko je značenje pisma, najbolje ilustriraju pojedinačni primjeri iz historije, dokazujući važnost pisane riječi u održanju, obrazovanju i suzbijanju raznih političkih mislenih tvorevina. Tri elementa: riječ, slika i pismo su otkrila u naše vrijeme bilo pojedinačno ili zajedno kroz napredak tehničkog razvoja nove mogućnosti izražavanja. Poznato je u kojoj su mjeri one bile korištene za političko utjecanje i propagandu, i to neposredno radiom, filmom, gramofonskom pločom i televizijom ili posredno motornim vozilima, avionima itd. Vrlo ilustrativan primjer značenja radija za političku propagandu i politiku uopće je Hitlerovo doba. Nije stoga čudno da pri svakom pokušaju državnog udara ili revoluciji novi gospodari nastoje odmah zauzeti radio stanicu. Kakvo je značenje radio dobio za vrijeme posljednjeg rata, također je dobro poznato. Podsjetimo se samo na ilegalne odašiljače, na zabranu slušanja stranih radio-stanica i na postavljanju odašiljača »ometaća«.

Dopunu ali i izvor sasvim novih mogućnosti donio je pronalazak televizije. Sada su političari primorani da se u svojim nastupima koriste kazališnim pravilima i da se pri tome služe vlastitim stručnjacima tzv. »televizijskim i šminkerskim savjetnicima«.

U SAD, prvoj zemlji u kojoj je televizija našla najširu primjenu javili su se i za izborne menadžere novi problemi: naime, mora se misliti na to da

kandidat bude fotogeničan, te da cijelim svojim držanjem mimikom lica, gestama i govorom djeluje što simpatičnije i izražajnije.

Treba istaći još dva važna sredstva utjecanja, iako su ona tako reći klasične metode propagande:

Panis et circenses — Kruha i igara!

Nije začuđujuće da se obećanje materijalne dobiti oduvijek i uvijek iznova upotrebljava u političkoj propagandi, a da se pri tome ništa bitno nije promijenilo i da je veliki dio čovječanstva i danas gladan i nemoćan.

Kolikogod ta obećanja mogu imati plemenitih pobuda u sebi, ipak su to najčešće nastojanja da se ljudi na taj način pridobiju.

Zatim su tu i sve vrste igara. Bez obzira da li je riječ o cirkuskim igrama, trijumfalnim povorkama, vatrometima ili bakljadama — to je uvijek isto: zadovoljenje znatiželje gomile. Ne pričinjaju li uvijek iznova posebnu radost vojne parade, svečanosti i velike proslave? Kao i kod kazališnih predstava i tu je odgovarajuća inscenacija i dobra režija mjerodavna za uspjeh: koriste se sva moguća sredstva, da bi se djelovalo na sluh i vid ljudi, na maštu — muzika, svjetlosni efekti i boje u svim varijacijama, da bi se tako manifestacijama dao što snažniji i uvjerljiviji oblik i značenje. Dok se stiježovi, zastave, značke i upotreba raznih boja i simbola mogu pribrojiti u tzv. pomoćna sredstva propagande, dotle su određena obilježja i znakovi u pozdravljanju i odijevanju, kao održavanje naročitih norma jednog rituala, naročito prikladni za podizanje i demonstraciju osjećaja pripadnosti političkih sljedbenika.

Posebno poglavlje čine politička istupanja u javnim, zastupničkim tijelima. Nema sumnje, da se govori i istupanja u takvim tijelima (predlaganje ili prihvaćanje, kao i odbijanje zakona,

te razjašnjavanje postojećih političkih procesa) često koriste u propagandne svrhe, pa se i u tom cilju pripremaju. Sva, u široku javnost iznesena demagoška unapređenja i svi veliki javni govori se ocjenjuju prije svega s aspekta političko-propagandne akcije.

Na kraju treba još istaći i jednu naročitu i najplemenitiju formu političkog utjecanja i propagande — *primjer*.

Oduvijek je iz njega proizlazila velika, sugestivna snaga i to naročito kada su članovi jednog pokreta iz idealističkih pobuda preuzeli na sebe brigu i patnju. Bilo bi nepravедno i frivolno, kada bi se djela, koja izvire iz stvarnog junaštva i idealne požrtvovanosti, stavila u isti red s taktičkim odmjerenanjima i kolebanjima. Nema sumnje također, da je iz žrtve, počevši od gubitka slobode pa do žrtve života, mučeništva, uvijek i u svako vrijeme zračio snažan utjecaj, koji se može činiti namjieran ili nenamjieran.

Baviti se političkom propagandom znači baviti se najvidljivijim i kadkada razjašnjenim područjem političkog života. Svako političko djelovanje poznaje se po svojim rezultatima, no ono se ipak može najprije ocijeniti po svojoj propagandi. Politička propaganda sama po sebi isto kao i politika nije ni dobra ni loša. Tek ciljevi kojima ona služi i način njene primjene odlučuju o tome da li djeluje korisno ili štetno.

Ono što potrebe i pozitivne mogućnosti propagande dokazuju i izravnavaju s njenim naličjem je svjetsko-povijesno iskustvo. *Nikada ni jedna ideja ne može biti tako dobra i uvjerljiva, da bi mogla biti i opstati bez vrbovanja. Nikad pak ne može propaganda biti tako potpuna i savršena, da bi za jednu bezvrijednu ideju postigla trajno priznanje.*

Ti kratki sažeci bi trebali dati opći pregled nekih temeljnih činjenica političke propagande. Dalje se obrađuju

konkretni primjeri i karakteristične epizode da bi se razložila i osvijetlila sama bit političke propagande. Od »Borbe za vlast u Heladi« do Mahatma Gandijeva rata za kolovrat i moderne propagande terora; scenu po scenu otkriva pred našim očima povijest planski vođene političke propagande, utjecanja na pojedinca i vođenje mase, sve to obogaćeno mnoštvom likovnog materijala. Dakle, svoj povijesni prikaz razvoja političke propagande Sturminger počinje poglavljem o »Borbi za vlast u Heladi«, obrađujući razdoblje od Solona do Diogena, uz kratko skiciranje političke strukture i kratak pregled historijskog toka događaja, da bi se opisale i shvatile primjenjivane metode.

Sa Solonom, početkom 6 st. pr.n.e. se povezuje prvi nama poznat slučaj političke propagande kod Grka. Bilo je to u vezi sukoba oko otoka Salamine, kada on pod utjecajem događaja piše pjesmu o cijeni otoka Salamine i recitira je na glavnom trgu u Ateni. Lirska forma, odnosa pjesma kao političkog izražavanja mišljenja obilato se koristila kod Grka i odlikovala se lakoćom i vještinom i bila je za njih jedinstveno izražajno sredstvo. Za Solona je ona bila djelotvorno pomoćno sredstvo njegovih reformi i sadržavala je opravdanja za njegove zakone, hrabrenja, opominjanja i ukore. Određen oblik propagande su bile također i ratne pjesme i bojna pjevanja iz 7 st. Nadalje, su izuzetno značenje za političku propagandu u antičkom svijetu imala proročanstva i to počevši od davnih dana prvih egipatskih faraona pa do Helade, gdje su proročanstva, naročito ona iz Delfa igrala značajnu političku ulogu.

Uzajamno utjecanje političkog i duhovnog života jedne epohe je od izuzetnog značenja za njen povijesni tok. Stoga se u razmatranju razvoja politič-

ke propagande i njenih sredstava ne smije mimoći uloga pjesništva, historiografije, filozofije, retorike i dramske umjetnosti, i to posebno u Grčkoj. U tragedijama i atenskim političkim komedijama su našle svoj izraz ne samo prepirke i političke svađe toga vremena već i veliki peloponeski rat i težnja naroda za slobodom. Povijesna djela su bila također od vanrednog značenja za političku propagandu i to djela vezana uz tri imena, koja reprezentiraju grčku historiografiju: Herodot, Tukidit i Ksenofon. Posebno poglavlje u historiji političke propagande predstavlja Aleksandar Veliki. Veliko i novo u epohi koja je započela s njim bile su ideje, stvaranje i propagiranje svjetskog carstva, što se zatim u potpunosti ostvarilo u rimskoj imperiji. Značenje te epohe nije pak u prostoru, moći i bogastvu osvojenih i porobljenih naroda, već u činjenici da su ta osvajanja značila prije svega »blagoslov« kulture za mnoge barbarске narode.

»Jedan grad gospodari svijetom« — antički Rim i njegova propaganda. Propaganda je u Rimu bila samo pravo vladara i služila je za održanje i izgradnju već izborene i zadobivene pozicije moći. Išla je samo u jednom pravcu i to u pravcu samoveličanja i stvaranja monarhijskog nimbusa. Jedina politika cijelog tog dugog razdoblja rimske imperije bila je politika moći i bogatstva cara.

Najinteresantniji oblik političke propagande u Rimu je bila propaganda kroz kovani novac. Slika vladara na kovanom novcu je prema općem shvaćanju starog vijeka vanjsko obilježje monarhije i njene moći. Kovani novac je imao veliku ulogu u političkoj propagandi Republike i Carstva. Cezar se prvi usudio u Rimu staviti svoju sliku na kovani novac, što je kasnije bio gotovo običaj i slika osni-

vača jedne dinastije i njegovog baštinka na kovanom novcu je trebala biti legitimacija za njegovo buduće vladanje i garancija za trajnost vladalačke kuće. Jedan se simbol ipak trajno zadržao na kovanom novcu i imao je najdjelotvorniji utjecaj: to je bio globus kao kormilo u rukama rimskog vladara označavajući na taj način sveobuhvatnu moć i vlast Rimske imperije.

U posebnom se poglavlju »Antička umjetnost u službi veličanja« obrađuje značenje antičke umjetnosti u cjelini, a prije svega likovne umjetnosti i arhitekture kao snažnog i utjecajnog sredstva političke propagande, što je i ilustrirano nizom primjera iz toga razdoblja.

»Nimbus bizantskih careva« je poglavlje o Bizantu kao nastavku rimskog carskog kulta i njegovoj propagandi, koja se nije bitno razlikovala po svojim metodama i sredstvima od rimske propagande, ali koja je bila još veličanstvenija u stvaranju i njegovanju kulta cara, potpomognuta svim sjajem, bogatstvom i raskoši Bizanta. Spominje se i čuveni mozaik iz crkve San Vitale u Raveni. Slika bizantskog carskog para u jednoj velikoj crkvi zapadnog dijela rimskog carstva trebala je biti snažan izraz i demonstracija jedinstva carstva.

U slijedećem poglavlju »Car Friedrich II. i Kurija« riječ je o prvom srednjovjekovnom caru, koji se služio propagandom i to planski, u velikim razmjerima i s uspjehom. Raspravljaju se između cara i kurije oko prava investiture i tumačenje toga prava pokrenulo je na obje strane ogroman propagandni aparat. Sačuvano je gotovo oko 150 manifesta iz toga razdoblja. U toj publicističkoj borbi, koju je započeo Friedrich II, ipak su carevi bili svladani od kurije, jer je papaska propaganda bila vješta i imala je znatne prednosti: Carevi nisu imali specijal-

no školovanog kadra za propagandnu službu, a uz to carske kancelarije i službe nisu dobro poznavale latinski, koji je u to vrijeme bio jedino sredstvo sporazumijevanja na duhovnom planu. To je dolazilo naročito do izražaja u spisima i poveljama, a uz to nedostajala je i ugledna vještina i okretnost, koja je inače vrlo značajna za političku publicistiku. Uz već spomenute manifeste car se u svojoj propagandi obilato služio i proklamacijama te anonimnim lecima sa zahtjevom za reformu crkve inspiriranim od strane njegovih činovnika. Slika o Friedrichu II kao majstoru političke propagande ne bi bila potpuna, ako se ne istakne propaganda putujućih svirača koju su oni vršili za svoje gospodare. Kao majstore političke pjesme te epohe treba istaći provansalske trubadure iz 12. i 13. stoljeća. Te političke pjesme, koje su na izrazito žustar način obuhvaćale sva pitanja dana nazvao je Brinckmaier »uvodnim člancima« njihova doba. Lirska forma tih »uvodnih članaka« bila je pak garancija za njihovo širenje: pjevale su se ili recitirale od grada do grada, od dvora do dvora. Interesantno je da je upravo za Friedricha II pjevao veliki njemački pjevač — Walther von der Vogelweide.

Dalje je riječ o »Političkom kazalištu srednjeg vijeka« u Francuskoj, Njemačkoj i Švicarskoj. Komedije i farse toga doba obrađivale su uz političke i religiozne probleme, te kojekakve bračne afere i ogovaranja »visokog« društva.

»Simboli i inicijali«, odnosno umjetnost kao propaganda je poglavlje koje nekolikim primjerima pokazuje kako se umjetnost također, na različite načine koristila u svrhu političke propagande: primjerom Venecije i njene likovne umjetnosti i arhitekture, zatim graditeljstvom uopće, srednjovjekovnim slikanjem na staklu (crkva St. Stephan

u Beču, te univerziteti u Beču i Pragu), zatim umjetnošću inicijala i simbola od 15. stoljeća nadalje, pa likom »posljednjeg viteza« — cara Maximilijana I velikog umjetnika svog vremena za slavu svoje kuće i priznanje svoje ličnosti, zatim likovnom umjetnošću kasne gotike uvjetovanom turskom opasnošću, umjetnošću goblena, te građenjem vilikih dvoraca duž Dunava u 17. st. od kojih je najpoznatiji Klosterneuburg kod Beča.

»Političke pjesme u tridesetogodišnjem ratu« od 1618—1648. g.: na niz konkretnih primjera se obrađuje značenje pjesama za političku propagandu.

»Za i protiv Korzikanca« je poglavlje koje obrađuje Napoleonovo doba i metode i sredstva propagande kojima se on obilato služio. Od različitih publicističkih forma kojima se služio najpoznatije su: »Bulletin de l'armee«, manifesti i proklamacije. Napoleon je uz to prvi vladar koji je planski i u velikim razmjerima koristio press-politiku i to kako na području Francuske tako i na novoosvojenim područjima. Umjetnost se i tada našla u službi političke propagande, ali je to i doba kada se i kič uveliko koristio u propagandi za stvaranje Napoleonova nom-busa, jer on je istovremeno bio i simbol i fetiš i bog. Razumljivo je da je njegova pojava kao i njegovo djelo stvorilo ne samo aureol već i čitav niz legendi, koje su posebno bile brojne nakon njegova pada i koje su još dugo živjele u širokim masama. Kasnije je vođena gotovo prava borba protiv Napoleonskih legendi.

Karikatura je upravo u to doba dobila izuzetno značenje jer je Engleska najavila Napoleonu rat karikaturama umjesto topovima. Bio je to rat uz pomoć karikature i političke satire široko korišten u svrhu političke propagande protiv Napoleona.

»Revolucija 1848. u Beču« u tim događajima su prvi put široko primjenjeni zidni plakati i leci radi propagande, a također je nastao i veliki broj revolucionarnih pjesama. Izuzetno interesantno područje je politička satira i to crtana politička satira čiji je najznačajniji predstavnik bio Honoré Daumier. sa svojom »Jetkom oštricom«.

»Odijevanje i propaganda« — povijest mode nam pokazuje mnoštvo primjera političke propagande. Dobar primjer je moda šešira i šalova sredinom 19. st. koja je jasno pokazivala razliku između aristokrata, konstitucionalista, demokrata, republikanaca i anarhista. Posebno poglavlje čini propaganda kriticama, te markama, žigovima, igračim kartama i razglednicama.

Konačno tu je još jedan interesantan primjer političke propagande: »Gandhi i kolovrat«. Gandhi je »moderni svetac« i borac za slobodu Indije, koji je čitav svoj život vodio borbu za istinu. Gandhijeva propaganda kolovratom urodila je na kraju uspjehom. Studenti, đaci, radnici i seljaci, pjes-

nici i političari, milioneri i prosjaci — svi su uzeli kolovrat i svi su tkali za slobodu Indije.

U posljednjem poglavlju »Propaganda protiv boga« obrađuje se propaganda u komunističkim zemljama. Po mišljenju autora komunistička propaganda protiv boga je najdrastičniji primjer za komunističku propagandu kao takvu. Govori se o saveznicima borbenih bezbožnika, zatim o ulozi radija, filma, televizije, izložba i muzeja, o zakonima i upravnim mjerama, i o političkim procesima i smaknućima, te o kontroli nad crkvom. Cijela ta propaganda je za njega samo druga forma religiozne propagande.

Svaka propaganda nalazi svoje granice na unutarnjoj slobodi ljudi, koja uvjetuje da se čovjek za nešto odluči ili ne. A ta sloboda je svakom čovjeku od prirode dana, i nju nije moguće nikome oduzeti. Ona je granica svake propagande, odnosno prepreka koju propaganda ne može svladati.

Blanka Žuvela

POKUSAJ SINTETIČKOGA PRIKAZA MEDIJA

U povodu knjige dra Emila Vlajkija »Novinska, radio i TV produkcija«, Sarajevo 1976.

Dob studija novinarstva na sveučilištima u našoj zemlji još se može izračunati prstima ruku (ili nisu potrebne obadvije) no objavljivanje literature s toga područja u mnogo čemu ne daje pravo na malodobnost. Doduše, počelo je s djelima povjesničara i djelima povjesničarskim (Skerlić 1911, Šumarević 1936, Hergešić 1936, Vatovec 1937. i 1961, Horvat 1962. i dr.). Autori knjiga studija i prikaza u periodici, bavili su se prvenstveno proučavanjem *novinstva*. No kratkotrajno postojanje novinarskih škola daje pedesetih godina prve otkose u promatranju *novinarstva*, njegove teorije i prakse (npr. Obradović 1955), a zatim tehnika umnažanja i difuzije.

U prvim tiskanim tekstovima s toga područja javljaju se prve skice teorije žanrova (Obradović, Kojić). Uz kazuističko razmatranje domaćih iskustava počinje upoznavanje sa stručnom literaturom iz starijih svjetskih studijskih središta.

U međuvremenu dobili smo još ponešto s toga (zanemarenoga) područja. Fundiranje studija donijelo je okretanje prema znanstvenim djelima, prema dubljim slojevima i prema istraživanjima. No zaostaci će se osjećati još dugo. (Do dana današnjega, na pri-

mjer, mnogi poslanici na toj njivi ne pokazuju ni razlikovanje novinstva i novinarstva — iako se ta distinkcija, barem u Hrvatskoj, javlja još u devetnaestom stoljeću a samo novinarstvo upravo je minulih godina u nas više puta definirano kao društvena i stvaralačka djelatnost.)

U mnogo čemu do sedamdesetih godina ostaje se uglavnom pri nekoj vrsti početnica (po svemu sudeći Warren, Folliet, tu i tamo Dovifat), no tad počinje svojevršno ujedinjavanje komunikologije. Okviri se šire. Jača svijest o povezanostima, isprepletenosti i dijalektici informiranja. (Jugoslavenski studiji, koji se još zovu novinarskima, počinju se razlikovati: zagrebački model paralelnog studija nasuprot »jednosmjernim« modelima Ljubljane i Beograda.)

Dotle je u tisku završena gutenbergovska era, makar što se tiče komponibilnoga metalnog znaka. Stasala je televizija. Usavršili su se daljinski prijenosi, pogotovu u pogledu brzine. Tehnološka poboljšanja omogućila su da se i u rototisku dnevnonovinskoga tipa koristi polikromija. Povećala se rasprostranjenost (iako smo još na začelju ljestvice). Društvene promjene u nas bile su tolike i takve da se počela

bitno mijenjati socijalno-politička uloga medija.

Razumljivo je što se u tom vremenu (prigodimice) javlja vanškolska medijska didaktika (a neće se valjda dugo čekati niti dignitet programske redovnosti). Delegatski sistem u tom pogledu donosi mnogo upozorenja i pouka.

Sve to ukazuje na prijeku potrebu istraživanja i prikazivanja strukture medija, načina i teorije prijenosa (koji bi trebalo da bude sve izrazitije dvo-smjeran), na stvaranje kompleksne teorije žanrova i, dakako, na neprestano praćenje »učinka«.

U svemu tome još zaostajemo (pogotovu u nekim komunikološkim granama, premda su starije od njezina općeg imena). U takvoj situaciji valjalo bi se radovati svakom djelu koje smanjuje deficitarnost. Radovati, ako to djelo dopusti.

A

Kao lasta u tom neplodnom proljeću pojavila se knjiga dra Emila Vlajkija »Novinska, radio i TV produkcija« (Univerzitet u Sarajevu 1976), prva u nas u kojoj se govori o tri medija, namijenjena (budućim) novinarima u tiskanim i elektroničkim novinama.

Prema uvodnim riječima autora, njegova je zadaća obuhvaćala:

a) tehnologiju informativne djelatnosti,

b) oblikovanje informacija i

c) organizaciju proizvodnje »dnevnikih i periodičnih (»sporovoznih«) programa«.

Obuhvaćeno je, međutim, više od toga. Između ostaloga, autor se osvrtće pomalo i na ono što je učinjeno prije njega. Kritički. Ovako: »Time se ne želi reći (tj. tvrdnjom da je »profesionalna strana novinarstva (...) ostala nepokrivena«, op. S. J.) to da u našoj zemlji nema izvjesnih, pa čak i vrlo uspješnih pokušaja tretiranja novinar-

ske problematike, ali ona (sic! S. J.) uglavnom govori o novinarskim žanrovima i redakcijskom radu. Pristup je, dakle, parcijalan, jer ne obuhvata ono što je društvena osnova svakog procesa rada: *sredstva za proizvodnju*. Takva (vjerujemo nenamjerna) teoretski održavana podjela rada, između novinara koji se bave čisto intelektualnom djelatnošću i tehničkog osoblja, koje rukuje različitim sredstvima masovnog komuniciranja, odavno je i u praksi prevaziđena.« (?)

To zadnje jest tačno, čak ako se značenje riječi »odavno« pomakne daleko u povijest. A budućnost potpunu podjelu gotovo isključuje. (Prema tome, ni namjerna podjela rada ne bi zahtijevala tako izrečenu intervenciju.)

No šteta je što žar te oporbenosti iz uvoda nije prenesen u djelo. Informativnosti i kritičnosti radi. Možda tad ne bi malaksao posudbeni i polihistor-ski zamah. Ne bi se iscrpio u ekscerp-tiranju iz stanovitoga izbora literature (izbora koji nam se s jedne strane čini slučajnim a s druge ponavljajkim ili zastarjelim).

Autor prvenstveno daje najstarijemu javnom mediju, tiskanim novinama, i počinje »pregledom grafičkih tehnika«. Ujedno i udžbeničkim podjelama.

Nema dvojbe, metodički dobro postavljene podjele olakšavaju razumijevanje i učenje gradiva. Međutim, ako u podjeli ima neobjašnjenih ostataka, ako podaci nisu tačni, učenik se zbunjuje, onda kad bi trebalo da znanje primijeni.

Emil Vlajki kaže: »Postoje dva osnovna načina pripreme teksta za ofset štampu: vruće (tipografsko) i hladno (foto-slog) slaganje.« (22) Prije toga je rečeno: »Vruće slaganje (tipografija) gdje su svi elementi reljefno izraženi.« (14)

Autor je tako htio izreći razliku između slaganja znakova gutenbergovskoga tipa i fotosloga. Prvi su znakovi reljefni, drugi su plošni. Slaganje reljefnih znakova jest vruće, kad se i ako se pri tom upotrebljava stroj s matricom (Gutenberg ih je, dakako, slagao hladne!) i ljevaonikom. Ovako se u spomenutom »ostatku« našao tzv. ručni slog, koji se dobiva također hladnim slaganjem i reljefan je. (Usput: i poslije drugoga svjetskog rata takvim slaganjem stvarali su se čak i dnevnici. K tome: zašto fotoslog ne bi bio tipografski?)

Preuzeto ili ne, nije dobro. Jer nije točno.

Iz Mesarićeve »Grafičke enciklopedije« preuzete su neke informacije o stereotipiji. Trebalo bi da čitalac (student, neupućen građanin) sazna, što je stereotipija. (Pa i to, zašto se tako zove, što govori samo ime.)

Hoće li student (ili bilo tko) shvatiti što je to, ako mu se kaže: »... tiskovna je forma stereotipija...« (15)

Riječ »stereotipija« pokriva stanovito značenjsko područje, »forma« također. Da je makar iz enciklopedije prenesena prva rečenica natuknice, obilježena brojem 1: »U svakom *tiskovnom postupku* tiskovna je forma onaj elemenat koji preuzima boju i u kontaktu s podlogom (papirom) uz djelovanje odgovarajuće sile (v. TLAK TISKA) ostavlja tu boju u obliku *otiska* na podlozi.« (71) Tad bi se znalo, bilo bi jasno jedno značenje riječi »forma« i lakše bi se objasnila stereotipija. Ovakom stereotipija nevjerojatno ostaje nejasnom i onda kad pročita tekst o njoj koji je dan na nepaginiranoj (nenumerotiranoj, kako bi rekao autor), devetnaestoj stranici (preuzet iz »Suvremenoga novinarstva«, knjige koju međutim nije izdao NIP »Vjesnik« nego zagrebačka »Stvarnost«). A moglo se reći bar to da riječ stereotipija (gr. stereos —

krut, čvrst; typos — lik, žig) ponajprije znači *postupak* u stanovitoj tehnologiji, postupak kojim se lijevaju, odnosno umnažaju tzv. tiskovne forme. (Dakako, ne bi bilo loše da se kaže kako se stereotipijom zove također odjel u kojemu se forme lijevaju. A značenje riječi »forma« nije iscrpljeno niti s Mesarićevih 19 jedinica.)

Bilo bi uistinu dobro da (budući) sudionici u (društvenom) komuniciranju, pogotovu profesionalni komunikatori, upoznaju sredstva za proizvodnju. Već i sama priroda tih sredstava utječe na rad, na oblik tzv. poruke, na izražaj i izričaj. No što govori nestručnjaku poučavanje da su »rasterske mreže gustoće 100, 120, 133 i 150« (25)? Princip nije objašnjen. Nije rečeno kad se, zašto se i kako se upotrebljava rasterski kliše.

Tako je ujedno propušteno da se prenesu informacije koje bi mogle upotpuniti razumijevanje kvalitativnih razlika između visokoga tiska (na rotacijama) i plošnoga tiska. (Ako već duboki tisak ostavljamo na strani.) Razlozi i implikacije sve češće primjene rotacijskoga offseta za tiskanje novina (što je pomalo jugoslavenska osobitost) također bi bili jasniji.

Tako budućnost novinskih medija (pri tom mislim u prvom redu na tiskovne) nije samo tehnički i tehnološki problem, razumijevanje novih dostignuća i shvaćanje starih mogućnosti u novim odnosima moglo bi biti korisno.

Umjesto takvih razglabanja u Vlajkijevoj knjizi nude nam se netočni, nejasni i neinterpretirani podaci. Na primjer, u kontekstu u kakvom su neke informacije dane, može se zaključiti da je kserograf najnovija novost — premda je kserografija otkrivena 1938. (F. C. Carlson, v. Mesaroš, op. cit. 139). U knjizi i taj postupak ostaje nejasnim (xeros — suh, graphein — pisati; elek-

trofotografija), kao što će nejasnom ostati holografska memorija (99) i koješta drugo.

Nejasnim je ostalo, na žalost- čak i to, što je tipometar a što cicerometar (103); je li duršus (103); a zašto ne *protožak?*) mjera ili nešto drugo.

Autor se u knjizi kloni teorijskih problema, no između 166. i 180. stranice teoretizira o tome, što je (u stvari) događaj. Trag izvjesnih teorija nazire se također kad se govori o obavještanju o događaju. U sociokomunikološkoj literaturi govori se o primjeni teorija uređivanja (ili o tome, što su politički stavovi). No na stranu s teorijom senzacije, teorijom stabilnosti i teorijom liderstva. (Autor, uostalom, mjestimice pobija samoga sebe.) Nevolja je na nižoj razini.

Budućem novinaru (ili komunikatoru) rečeno je da je »prikupljeni materijal tek sirovinska baza« (165, 166, 177). Valjda je taj materijal ipak samo *sirovina*, na oblikovanje (i distorziju) koje utječu različiti intelektualni i ne-intelektualni čimbenici. Gdje se i zašto se što događa s tom »sirovinom« (pa i sirovinskom bazom), o tome se u knjizi ne govori.

Tako se gotovo mimoilazi rasprava o samoupravnom informatoru (181) i samoupravnoj informaciji (kako je obično zovu).

Središnji problem naše suvremene prakse i teorije ostavljeni su u zasjenku ovakvih pouka:

Dogodi se, na primjer, nesreća. Požar. (Motiv omiljen u priručnicima za mlade novinare.) Novinar će »najprije istaknuti broj žrtava (ukoliko ih je bilo), zatim ekonomsku štetu, pa učinjene napore da se vatra lokalizira i ugasi« (166). Kada i zašto bi se tako postupalo, o tome se u iole dobrim manualima govori, ali Vlajki to ne objašnjava.

Ili: »... mi statističkim metodama možemo zaključiti na vjerojatnost (sic! S. J.) buduće forme događaja...« (173). Oblik događaja ili oblik »poruke«?

Sidimo niže. Pogledajmo upute za stvaranje redakcijske jezične norme:

»Imena i prezimena stranih državljana moraju se pisati u originalu (G. Edward Heath, predsjednik vlade Velike Britanije)« (234). Zatim: »Prezime- na i imena moraju biti napisana dvostruko...« (241).

Kako knjiga nije umnožena »normalnim tiskom« (što otežava korekturu i obično isključuje suradnju profesionalnih korektora), vjerojatno je riječ »državnika« zamijenjena riječju »državljana«. Takva zamjena nije rijetkost. Zna se kakve nevolje može izazvati fonološka opozicija kao izvor »šuma«. Umjesto tumačenja, kako i zašto dolazi do takve pojave, nižu se ovakve upute:

»Kratice organizacija, ne moramo objašnjavati jedino ukoliko potiču iz zemlje koja prima informaciju ili su svjetski poznate (na primjer OUN)« (234).

Da se komunikabilnosti ili nekomunikabilnosti kratica makar nije toliko pisalo u našim novinama!

B

Razumljivo je što teorija novinskih žanrova u nas nije dostigla teoriju rodova u književnosti. Manje je shvatljivo što se mlađa sestra ne koristi iskustvima starije (kad su već sestre i kad ni mlađa više nije nedužna). Stvar je individualnoga suda, je li se o teoriji novinskih žanrova u nas pisalo dovoljno i dobro da se to područje znanstvenoga ili samo stručnoga zanimanja apsolviraju onako kako je to učinjeno u Vlajkijevoj knjizi. No u toj knjizi ne samo da su zanemareni dosadašnji (skromni) rezultati te teorije već se, na primjer, o feljtonu kaže ovo: »U

svim medijima, on se uglavnom prezentira u formi nastavaka.« (267) »Na radiju i televiziji feljton neumitno po-prima literarni oblik.« (267)

Ako me oči ne varaju, to je potpu-no nerazumijevanje medija i žanra.

No idimo još jednom niže. Rečenica o naslovu: »Naslov, isto tako može biti komponiran od glavnog naslova i du-žeg izvatka iz teksta.« (288) Ili rečenice o stupcu: »... stupci se odvajaju jedan od drugog tzv. bijelim linijama. To se čini i zbog toga da čitaoci mogu izre-zati ove materijale i od toga sastaviti knjigu.« (292)

U redu, neka se ne govori o poma-cima oka i o rezultatima istraživanja koja su dala preporuke za stupačne ši-rine, ali da je u središtu stvari izrezi-vanje za knjigu, i to u našem vre-menu?!

Emil Vlajki ne razlikuje posao gra-fičkoga i posao tehničkoga urednika. (Istini za volju, i ujedno na žalost, u mnogim redakcijama to razlikovanje ne bismo mogli naći.) Grafičko i teh-ničko oblikovanje raspreda se ovako:

»Prelom se može definirati kao os-tvarenje špigla u praksi, a šire shva-ćen obuhvata i oblikovanje špigla.« (289) Što je u stvari oblikovanje tzv. špigla? Što je sam špigl, zašto se tako zove? To se u knjizi ne saznaje ni onda kad se pročita da »pomoćnik tehničkog urednika pravi nacрте (špiglove) nekih jednostavnijih stranica« (311).

Tekst o tzv. prelamanju počinje od-jeljkom »Ilustracije u novinama«. O grafičkom stilu (i međuzavisnosti toga stila i stila teksta), o primjerenosti to-ga stila, karakteru i čitljivosti pisma, ni o tome se ne govori. Umjesto raz-matranja tih važnih problema ovako se učvršćuju stari metierski savjeti: va-lja izbjegavati ilustracije na rubovima stranica a »ličnost na slici smještenoj na rubu stranice, ne smije da gleda prema vani.« (292) Ili: »Iz teksta koji

je podjednake dužine sa sličnim nas-lovima pismima, ne smije se dodirivati, treba ih odijeliti linijom, nekim dru-gim tekstom ili ih stepeničasto posta-viti.« (293); potcrtavanja S. J.) (Usput: nekoliko redaka prije rečeno je: »Treb-a izbjegavati stepeničasto prelomljene tekstove.«

Uzmimo da su posrijedi slučajne nepreciznosti i metodičke nespretnosti. (Na stranu također s jezikom, s gra-matičkim, sintaktičkim, stilističkim i pravopisnim normama.) No ako pre-preka glasi ovako: »Nije preporučljivo stavljati previše teksta na jednu stranicu bez naslova, međunaslova i ilu-stracija« (293; potcrtavanje S. J.), sav-jet je jedinstven.

O zadaći urednika kaže se da »mora što potpunije uklopiti napis« (200). Is-kazi svjedoka »vezani (su) za reportaž-ne izvještaje« (179).

»Direktno promatranje« prelijeće se dvjema rečenicama. O komunikator-skoj ulozi urednika ni slova. O prvo-razrednom problemu otvorenosti i jav-nosti rada, o pristupu mjestu događa-ja, odnosno dostupnosti informacija, o informiranju kao preduvjetu odlučiva-nja, tu se ne raspreda, iako se o tome u nas podosta govorilo a u komuniko-loškoj literaturi (novoj i »klasičnoj«), dakako, također. (Npr. Clausse: Bez promatrača činjenice ostaju iluzijom; bez pristupa mjestu događaja nema vi-jesti; novine su toliko slobodne koliko su slobodni njihovi izvori, itd.)

Umjesto svega toga, umjesto dijalek-tike (samoupravnoga) informiranja, da-je nam se da čitamo: »Citava informa-tivno-politička djelatnost ima za cilj:

- ideološku opredijeljenost,
- društvenu aktuelnost,
- kratkoću,
- jasnost i
- informativnost (odgovori na 5—6 poznatih pitanja.« (226)

Niti razlikovanje cilja i svrhe tu očito ne bi pomoglo.

Ili: »Televizija djeluje uglavnom na emotivni dio čovjekove ličnosti, štampa pobuđuje; uklapa se u intelektualne procese, dok se radio nalazi negdje na sredini...« (221)

Ni tu, dakako, nije problem samo u krivo upotrijebljenom znaku »točka i zarez«.

C

U knjizi su također prikazane organizacijske sheme nekih sarajevskih redakcija. To je dobro i moglo bi biti višestruko korisno. Dijelom se sheme daju kao sklop informacija, dijelom kao model s preporukom.

Zašto ne? Sarajlije su prošlih godina postigle velike uspjehe u neelektroničkim i elektroničkim novinama. (»Oslobodjenje« je, osim toga, razumijevanjem i pomaganjem zadužilo u nas mladu komunikologiju u mjeri većoj negoli druge, veće kuće.) No autor je ipak morao objasniti što je glavni a što odgovorni urednik, što je desk i kako koji desk funkcionira, iz čega je ponikao, zašto se uvodi, itd.

Umjesto svega toga, o uredniku po zvanju govori se kao o čovjeku koji piše izvještaje, članke, komentare i reportaže, tj. »kvalitetnije novinarske tekstove« (309). Znači li to da vijest ne spada u »kvalitetnije tekstove«, da novinar tek kad postane urednikom po zvanju...? (Afera Watergate otkrivena je »na razini vijesti«, Carl Bernstein i Bob Woodward bili su mladi novinari; Günter Wallraff bio je mlad književnik kad je 25. ožujka 1976. u Düsseldorfu razgovarao s Antoniom de Spinolom.)

Prijeđimo preko reportaže, preko svega osim vijesti.

Vijest je u knjizi dana uistinu inferiorno. Premda autor kaže da se odgovara na »5—6 poznatih pitanja«, ni sam kvintilijanovski kvestionar ne prenosi

se suvislo. Pri tom ne mislim na jednu očitu omašku. Koja je riječ prava, pažljiv će čitalac odgonetnuti. Ali će se poslije toga naći pred tvrdnjom da se na pitanje »gdje?« odgovara u vijestima iz inozemstva (230).

Kategoriju blizine i kategoriju bližnosti autor ne razlikuje. Njemu su te riječi istoznačne.

O jeziku se tu i tamo govori podrobnije (npr. na str. 203, 204, 205), o stilu posebice kad se tretira televizijsko izvještavanje. Dajući savjete, Emil Vlajki dodiruje neke važne i zanimljive pojave, neke ozbiljne probleme, relevantne za primaocce, za pošiljaocce i za prenosiocce informacija. Međutim, sociolingvistički problem frekvencije, na primjer, okrnut je rečenicom: »Potrebno je izbjegavati malo upotrebljavane riječi, a ukoliko to nije moguće, onda se one moraju definirati i repetirati.« (202)

O glagolskoj rečenici pisali su mnogi udžbeničari i novinarski savjetodavci. Na žalost, pri tom su redom zaostajali za »čistim jezikoslovcima«. Da imenička konstrukcija ne mora biti nagrada, da takva rečenica može biti dinamična, da ponekad daje mogućnost preciznosti i da se u novinstvu katkad jedva može izbjeći pokazalo je i prikazalo nekoliko suvremenih znanstvenika redom (npr. Jonke 1953, Čale i Zorić 1956, Vince 1960 — a ovaj je popis zacijelo nepotpun). Načete su ili oborene neke tvrdokorne tvrdnje. Ali u knjizi koja je pred nama kaže se: »Poželjno je da svaka rečenica sadrži (sic! S. J.) glagol, pošto time dobiva na preciznosti.« (240)

Možda u takvoj knjizi i nije trebalo da se opširnije raspravlja o jeziku, pa niti o polju semantičkoga slaganja i sl. No čemu onda rečenica: »Semantički nivo zahtijeva u porukama strogo određeno višeznačne pojmove...« (228)?

Možda se u priručniku mogu mimoići i Fleschova formula lakoće i Gunningova formula zamagljenosti teksta, i slovačka i poljska i druga istraživanja jezika u masovnim medijima, ispitivanja njegove pogodnosti, podobnosti, razumljivosti, težine, privlačnosti, jasnoće... Šteta je što Vlajki ostaje samo pri tom da kaže: »Izvjersna istraživanja su pokazala to da je nivo razumijevanja u funkciji dužine riječi. U vezi s tim već smo spomenuli da se kratke riječi mnogo više upotrebljavaju od dugačkih.« (202) Šteta je također što autoru nikakav pobuđaj u razmišljanju nije bilo istraživanje tzv. prepoznavanja riječi, prije nekoliko godina provedeno u BiH, rezultatima kojega se mogu i te kako okoristiti svi oni koji sudjeluju u javnom komuniciranju.

D

Novinari znaju kako je nabranje nezahvalno. Ono zamara čitaoca a može ga čak okrenuti protiv nabranja. Nabranje je dakle neprilika i valja od njega odustati. Umjesto nizanjanja još samo nekoliko riječi o nekim propuštenim prilikama.

Pisanje knjige o kojoj govorimo pružalo je priliku da se učvršćuje, pročisti i stvara terminologija; da se iz strukovnog jezika istisne bar malo kolonijalnosti, rugoba, neskladnosti i nerazumljivosti. (Već spomenuti duršus, razvijanje umkera, razvijanje dublunkera (366), pasovanje negativa (368), miksaža, minutaža (348), perfo-traka (352),

da ne govorimo o rotativnoj mašini (286), o štrikliranju (sic! 213) i dr.)

Dakako, bila je to također prilika da novinar i nenovinar nauči neke male a važne stvari, npr. što je kartica, kako se koristi i kako je normirana. To je važno ne samo zato da se racionalizira apretacija tzv. rukopisa, da se lakše i preciznije izračuna slog, da se ne obesmišljava proizvodna brzina kompjutera, već također zato što je i tu mogućnost zaštite artikulirane ljudske misli, mogućnost ravnopravnoga prijenosa i onda kad piše neprofesionalac.

Na žalost, i na kraju knjige prijenos poruke čitaocu ostaje nejasnim. Autor se nije valjano potrudio da mu pomogne u tome da lakše postane sudionikom društvenih dijaloga, koji u nekim slučajevima zahtijevaju stanovitu tehniku, podliježu prinudama određenih tehnologija, medija itd.

Da je autor informiranju u delegatskom sistemu (u kojem sve to postaje osobito značajnim) prišao makar s toliko mara koliko ga je unio u odjeljke o daljinskim prijenosima, bila bi zanimljiva futurološka razmišljanja u koja se upustio. Ili da su smisljeno i osmišljeno prenesena probrana iskustva stečena u dosadašnjoj praksi (a vrlo su zanimljiva upravo kad se usporede s onim što su izrekli teoretičari), bilo bi to i te kako korisno. Na širokom polju s kojega je i Vlajkijeva biljka nedostaje nam mnogo što. Previše.

Stanko Juriša

ITHIEL DE SOLA POOL, ed.,

»Talking Back: Citizen Feedback and Cable Technology«

The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1973. 324 stranice.

U ovoj knjizi Ithiel de Sola Pool, profesor političkih znanosti na Massachusetts Instituteu of Technology, inače specijaliziran za komunikološka istraživanja, prikupio petnaest radova istaknutih američkih stručnjaka za probleme kablovske tehnologije i mogućih socijalnih implikacija njenog uvođenja. Od toga je šest radova originalno napisano za Sloan Commission on Cable Communication tj. američku federalnu komisiju za probleme uvođenja kablovskog komunikacijskog sistema u SAD.

Već sam izbor radova i autora daje ovoj knjizi posebnu vrijednost budući da se u njoj iscrpno i kritički obrađuje društveni, ekonomski, pravni i tehnički aspekti nove komunikacijske tehnologije koja ima ozbiljne uvjete za ostvarivanje komunikacijske revolucije. Naročito su značajna nastojanja samog Ithiela de Sola Poola da ukazivanjem na moguće posljedice komunikacijske revolucije primjenom kablovske tehnologije upozori kako se mogu očekivati značajne promjene političkog života, društvenog ponašanja i same kulturne osnove društva koje bude upotrebljavalo novu komunikacijsku tehnologiju.

Osnovni problem komuniciranja u današnjem društvu jeste u tome što ljudi preplavljeni mnoštvom svakoja-kih informacija, naročito od strane masovnih medija, nemaju mogućnosti da s jedne strane apsorbiraju te informacije, a s druge strane da odgovore pošiljaocima informacija. Na taj način oni imaju pasivnu ulogu u procesu masovnog komuniciranja, budući da su uvijek samo primaoci izloženi mnogobrojnim utjecajima. U masovnom komuniciranju milijunska publika prima masu informacija od samo nekoliko izvora.

Ta publika nema mogućnosti da odgovori, da izrazi svoje slaganje ili neslaganje, te da poduzme inicijativu u komunikacijskom procesu.

U takvoj situaciji nova komunikacijska tehnologija otvara nove vidike i obećava da prevlada jaz koji postoji između pošiljaoca i primalaca, a na planu društvenog komuniciranja da pomogne u smanjenju alijenacije pojedinca.

Komunikacijska tehnologija koja se osniva na svestranoj upotrebi kompjutera, videorecordera i kablovske televizije stvara prostor za dvosmjerno komuniciranje i pretvara primaoca po-

ruka (masovnu publiku) u aktivnog sudionika u komunikacijskom procesu.

Ova knjiga pokazuje što će sve dvosmjerna komunikacija donijeti sudionicima u takvom procesu, te koje se tehničke, ekonomske i društvene pretpostavke moraju ostvariti u vezi s time.

Centralni interes knjige i posebno samog Ithiela de Sola Poola su socijalni efekti do kojih može dovesti dvosmjerna kablovska tehnologija, posebno u ostvarivanju ciljeva koje građani žele postići svojom participacijom u društvenom i političkom životu zajednice.

Knjiga je podijeljena u tri dijela. Prvi dio u kojem su prilozi Martina Mayera, Harolda Mendelsohna, Charlesa Tatea, Ithiela de Sola Poola i Herberta E. Alexandra, Williama T. Knoxa i Gilberta Cranberga, istražuje socijalni kontekst u kojem nova tehnologija može ostvariti individualnu komunikaciju, što publika može dobiti putem velikog broja kanala u takvom sistemu, što može sama zatražiti i na koji način se mogu organizirati manje grupe primalaca i ostvariti povratni utjecaj u komuniciranju. Zatim se obrađuju problemi boljeg programiranja i korištenja umjetnosti, drugačije organizacije života u velikim gradovima pomoću kablovske televizije, sudjelovanje građana u političkom životu, organizacija crnačkih zajednica u gradovima, želje običnih radnika vezane uz televizijski program, a sve to u kontekstu kablovske televizije i dvosmjerne komunikacije koja bi njome bila omogućena. Razrađuje se nova uloga primaoca koji kablovskom televizijom postaje i pošiljalac, čak se ide tako daleko da je moguće da primalac sam neke svoje filmove snimljene televizijskom kamerom emitira drugim primaocima uključenim u takav sistem.

Zanimljiva su razmatranja o utjecaju kablovske televizije na organiza-

ciju političkog života u SAD. Organizacija određenih političkih grupa bit će vrlo efikasna ako one budu povezane kablovskim sistemom, a ujedno će se bolje moći ostvarivati lokalni politički interesi i problemi, jer je prednost takve televizije da se može koncentrirati na male odabrane grupe i određene vrste problema.

U drugom dijelu knjige autori Theodore S. Ledbetter, Jr., Susan C. Greene, John E. Ward i Noam Lemelshtrich obrađuju tehničke i ekonomske probleme kablovske tehnologije i mogućnosti njenog pretvaranja u kablovski sistem. Razrađene su također neke tehnike »feedbacka« putem kablovske tehnologije, i iznesena neka iskustva već postojećih kablovskih sistema. Naime, treba imati na umu da je u SAD danas svaki deseti televizijski prijemnik vezan uz kabel, a u vrlo skoroj budućnosti predviđa se ostvarenje cijelog sistema kablovske televizije. Danas se upotrebljava 12 kanala u jednom kablju, a u budućnosti će taj broj biti povećan do 80 i više kanala. U ovom se dijelu knjige detaljno obrađuju tehnološke mogućnosti kablovske komunikacije koje će same po sebi predstavljati revolucionarne promjene u komuniciranju.

Autori priloga u trećem dijelu knjige su Thomas B. Sheridan, Ithiel de Sola Pool, Ephraim Kahn, Charles Murray i Kenneth Dobb. Taj je dio knjige najznačajniji po tome što govori o naprijed istaknutom društvenom utjecaju nove komunikacijske tehnologije. Posebno je interesantno prikazano kako je moguće kablovskom televizijom organizirati tzv. »elektronske« sastanke i mogućnost kontaktiranja grupa i donošenja odluka putem televizijskog ekrana.

Po našem mišljenju ova je knjiga veoma značajna u komunikološkoj literaturi, jer prilazi komunikacijskim

problemima ne samo sa stajališta budućnosti koja neminovno dolazi, jer se kablovska tehnologija već uvodi u najrazvijenijim zemljama, nego i sa stajališta uočavanja društvenih, pa i političkih implikacija koje sa sobom donosi takva komunikacijska tehnologija. Mislimo da treba posebno istaći politološki pristup komunikacijskim

problemima koji je u ovoj knjizi naglašen zahvaljujući upravo Ithielu de Sola Poolu. Naravno, vezanost autora za američke prilike ne treba nas smetati, jer tehnologija je univerzalna, a stvar je pojedinih političkih sistema kako će je upotrebiti.

Karlo Blagus

André Gorz

TEGOBNI SOCIJALIZAM

Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske,
Zagreb, bez godine izdanja

André Gorz jedan je od teoretika o kojima se mnogo i često govori; ne samo zbog brojnosti njegovih djela, pa ni zbog njihove tematske i »disciplinarne« šarolikosti, koliko zbog njegove godinama uspješno provedene ambicije da bude vazda u vezi s najaktualnijim filozofijskim, sociologijskim, ali i političkim problemima svijeta u kojem živi. A taj je svijet — kako to baš ova knjiga reflektirano pokazuje — svijet ljevice unutar razvijenog kapitalističkog Zapada, svijet kojemu socijalizam i revolucija (o čemu Gorz na različite načine ponajviše govori) podjednako predstavljaju i nužnost i nemogućnost. Iz te dvostrukosti ne samo vlastitih određenja Gorz piše i djeluje, ali to čini ne samo angažirano, nego, u osnovi, i teorijski relevantno.

Ta ujednost političke i teorijske relevantnosti omogućena je njihovim spojnim elementom, kritikom kao metodičkim izrazom Gorzova osnovnog stava koji, međutim, da se odmah kaže, pokatkada ostaje nedostatan jasno teorijski fundiran. Konstrukcija knjige također implicira kritički napor o kojem je riječ i njegovu promišljenu dvo-

stranost; prvi je dio posvećen analizi zbivanja koja predznaju radikalnu promjenu razvijenog kapitalizma (u njemu su tekstovi: »Sindikalizam i politika«, »Studenti i radnici«, te »Reforma i revolucija«), drugi se bavi uglavnom nekim načelnim pitanja socijalizma u svijetu (dijelovi su naslovljeni »Tegobni socijalizam«, »Unutrašnji i izvanjski kolonijalizam«, »Kinesko-sovjetski spor«, te »Vijetnamski test«), a treći nekim temeljnim teorijskim pitanjima suvremenog marksizma i filozofije uočenima na primjeru Sartrea — s kojim je Gorz surađivao i su-mislio u različitim okolnostima (u tom su dijelu tekstovi »Sartre ili od svijesti do prakse« i »Sartre i marksizam«).

Prvi dio počinje naslovom koji je ujedno već i polazna teza: »Križa predstavničke demokracije«, a ta je teza pokazana na primjeru Sjedinjenih Država i evropskih kapitalističkih zemalja. Njezine su konzekvencije, po Gorzu, sukladne sa samim unutrašnjim krajem jednog epohalnog ustrojstva društva, naime, kapitalizma. Takvu situaciju autor ipak ne smatra načelno onemogućavajućom za svaki revolucio-

narni pokret (o tomu i polemizira s Marcuseom). I sam Gorz vidi, doduše, proširenje vladajuće svijesti ili njezinih surogata i na tradicionalno opozicijske, proturežimske snage, primjerice sindikate, ali on baš s obzirom na to inzistira na novim područjima borbe koja, kako kaže, polazi »od radnog mjesta« (str. 35). To je radno mjesto svojim sadržajem u suvremenoj situaciji različito od onoga s kojim je imao posla klasični sindikalizam. Razrađujući novu strategiju radničkog pokreta Gorz, kao i u svojem ranijem djelu »Radnička strategija i neokapitalizam«, pokazuje nužnost postupnog izgrađivanja radničke, socijalističke alternative u kapitalizmu samom, dapače u njegovoj proizvodnoj jezgri. Ta alternativa započinje radničkom kontrolom, ali »radnička kontrola nad tehničkom podjelom rada neumitno dovodi do zahtjeva da radničkom kontrolom nad upravljanjem poduzeća, i štoviše nad organizacijom grane, odnosno do dovođenja u pitanje društvene podjele rada« (str. 38). No, osvještavanje tog »dovođenja u pitanje« samim postavljanjem pitanja još nije omogućeno, za to je nužno egzistiranje »masovnih partija« u kojima je tek moguće rađanje zajedničke, demokratske volje pojedinaca. Svoje inzistiranje na demokratizaciji partije Gorz smatra jednim od mogućih rješenja unutar postojećega (i svjestan je toga), ali ujedno istražuje i druge konstitutivne elemente danosti i mogućnosti oporbe spram nje. Te snage oporbe Gorz proučava (već 1965!) u objektivnom društvenom položaju studenata i sveučilišta i u mogućnostima da se inteligencijski »neproletarijat« pojavi kao konstitutivni element »povijesnog bloka« s radničkom klasom.

Ovako konstruirana slika suvremenog Zapada dovodi tek do pitanja kojim se Gorz stalno bavi, pitanja odno-

sa reforme i revolucije, odnosno, točnije, pitanja o mogućnostima reformi koje pripremaju revoluciju. Promišljajući strategijske, taktičke, i prvenstveno programatske pretpostavke i implikacije ovih zbivanja, Gorz ima stalno na umu dijalektičko odnošenje dnevnih revandikacija i programatskog cilja, taktičkih saveza i povijesnih odnosa klasa i grupa. Polemizirajući i s reformistima i s maksimalistima, on reforme smatra potencilalno revolucionarnima (ili barem u širem smislu predrevolucionarnima) ukoliko su »nametnute odozdo« (str. 80), a njihov istinski sadržaj određuje ponajviše s obzirom na proces kojim su nastale. Proces revolucionarnog nametanja reformi (kako je u knjizi zapravo razumljena osnova strategije o kojoj se govori) ima niz ne samo političkih, nego i ideologijskih, pa i striktno teorijskih implikacija — one se, po Gorzu, naročito jasno pokazuju u odnosu masovne partije spram ideologijske fronte, odnosno, organizacijski, u raznovrsnim procesima uključivanja intelektualaca u konkretan politički rad (u tom se kontekstu on posebice precizno razgraničuje od staljinizma).

Drugi dio knjige naslonjen je na kraći tekst koji — kao i čitava knjiga — nosi naslov »Tegobni socijalizam«, a time se misli na socijalizam koji izgrađuju istočnoevropske zemlje, određen »podređivanjem potreba proizvodnje« (str. 106). Demokratizacija unutar takvog socijalizma (a Gorz — premda u sličnom kontekstu spominje i Jugoslaviju — ima pred očima prije svega Sovjetski Savez) ne može biti svedena na puko poticanje tržišta, prvi konkretan korak demokratizacije označen je, po njemu, autonomijom partije u odnosu na administraciju, autonomijom sindikata i unutrašnjom demokratizacijom partije (str. 114), a daljnja pitanja otvaraju se omogućavanjem druk-

čijeg odnosa rada i dokolice, drukčijim postavljanjem kulture u socijalizmu — epohalni je cilj: samoodređivanje radnika »u njegovu radu, potrebama, potrošnji, njegovim društvenim odnosima« (str. 119). Samoupravljanje Gorz pri tom smatra značajnim, ali i ograničenim kretanjem na tom putu, jer ono samo sobom »ne izmiruje ... proizvođača i potrošača, društvenu i privatnu jedinku ... ne sprečava da se radnici, pojedinačno ili zajednički, sami smatraju instrumentima proizvodnje« (str. 122). Treba, ipak, dodati da je Gorzovo shvaćanje samoupravljanja u vezi s njegovim inzistiranjem na tegobnosti života u socijalizmu pod pritiskom oskudice i nužnosti njegova mijenjanja, te ga stoga promatra uglavnom pod tom sistematskom pretpostavkom (dakle, parcijalno), premda i sam — u istom kontekstu — odlično formuliра jednu od bitnih osobina samoupravnog sistema, koji utječe na to da radnici »zaključe kako njihova stvarna emancipacija još dugo neće biti moguća i da preuzmu tu nemogućnost sa svim njenim posljedicama« (str. 122).

U istom poglavlju Gorz objavljuje i tri omanja teksta o međunarodnim implikacijama razvoja socijalizma u svijetu. On pokazuje korespondenciju unutrašnje eksploatacije u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama i njihova izvanjskog kolonijalizma, ideologijske posljedice sovjetsko-kineskog sukoba, koji je smješten u svoje ekonomijske i kulturne pretpostavke, te stav evropske ljevice spram rata u Vijetnamu. Ti su tekstovi, budući da im sadržaj više nije neposredno aktualan, interesantni ponajprije metodički, naime time što pokazuju specifičnu sposobnost konkretne analize s ozbiljnim teorijskim nakanama.

Posljednje poglavlje polaže račun o filozofijskim premisama čitave konstrukcije, a dano je u vidu skice za

jednu interpretaciju Sartrea. Uspoređujući s punim pravom Sartreovu ambiciju s Husserlovom u »Die Kriss der europäischen Wissenschaften ...« (tekstom koji su marksisti i inače ponajviše pokušavali rabiti), Gorz ustvrđuje da je »Sartreov filozofski postupak čin refleksivnog 'cogita'; on ne počiva ni na kakvom postulatu« (str. 178). Kasnije je, kaže Gorz, »cogito« proširen i »utjelovljen«, no fenomenologijska metoda djelomice ostaje. Sartreovo pak shvaćanje i »upotrebljavanje« marksizma, autor knjige prati prije svega na njegovim analizama u »Kritici dijalektičkog uma«, još preciznije na njegovu korištenju pojma otuđenje. Sporeći se s pristalicama takozvane objektivne marksističke »znanosti« koji Sartreu spočitavaju neutemeljenost u praksi, Gorz odgovara da baš same pretpostavke te »znanosti« nisu potvrđene povijesnim iskustvom. A upravo na promišljanju tog iskustva Gorz neprestance nastoji, on to iskustvo (kao iskustvo najrazvijenijeg dijela svijeta sagledano s imanentno-alternativne pozicije) ne postulira, niti tek pretpostavlja nego, da ga dovodi do teorije. To čini teorijski ne uvijek jednako utemeljeno originalno i precizno, ali uvijek s prevratničkom ambicijom. On će, primjerice, na jednom mjestu samorazumljivo govoriti o prevladavanju granica kapitalističkog privređivanja koje je »pouzđano u područstvljenju profita (ili viška vrijednosti)« (str. 39), a da se ne upita ne će li i takav odnos za jedinog radnika i radništvo također značiti samo drukčije eventualno racionalnije ili pravednije strukturirano *oduzimanje* materijalizacije viška njegova rada. Gorz kritički govori o manipuliranju masom u suvremenom kapitalizmu (str. 22), ali ga to ne smeta da kasnije upravo *masovnu* partiju postulira kao eminentno revolucionarnu pojavu — pokazivanje razlike u eventual-

nim kvalitetama ta dva shvaćanja
mase ne uzimlje uopće u obzir. Te
nepreciznosti, međutim, prije pokazuju
poteškoće jednog mišljenja koje se
svjesno mijenja sa svojim »materijal-
nim pretpostavkama«, no puke teorij-
ske nedostatke. Upravo je nužna pro-
mjenjivost revolucionarne ambicije mi-
šljenja u vezi s mijenjanjem revolucio-
narne situacije ujedno i osnovna meto-
dička »poruka« ovog djela.

Knjigu je u izuzetnoj lijepoj i funk-
cionalnoj grafičkoj opremi Zorana Pav-

lovića izdala obnovljena biblioteka
Centra društvenih djelatnosti (šteta je
samo što u knjizi nije otisnuta godina
izdanja). Prijevod Sonje Knežević je i
tečan i precizan, a predgovor Rade Ka-
lanja domišljen adekvatan i sažet. Zbog
svega toga ova knjiga — i unatoč to-
mu što joj je neposredna aktualnost
već pomalo prestala — višestruko za-
služuje pozornost.

Zarko Puhovski

Dr Milan Ranković

UMETNOST I MARKSIZAM

»Radnička štampa« — Beograd 1975; edicija »Ideje«

Naš istaknuti estetičar dr Milan Ranković u svom najnovijem djelu »Umetnost i marksizam« kao da čini svojevrstnu kratku sintezu svojih, u ranijim djelima (»Sociologija umjetnosti« — 1967, »Svet umjetnosti« — 1964, i »Komparativna estetika« — 1973) naznačenih promišljanja o biti umjetnosti i marksizma, prvenstveno se služeći komparativnom metodom iznalaženja suprotnosti i srodnosti kategorijalnih dimenzija umjetnosti i marksizma.

Po dr Rankoviću umjetnost se s marksističkih pozicija može promišljati s četiri fundamentalne, zasebne znanosti — estetike, sociologije umjetnosti, psihologije umjetnosti i povijesti umjetnosti, a svaka od njih ima presudnu ulogu u domišljanju novog ili revaloriziranju starog u novom svjetlu u umjetnosti. Dakle, dr Ranković smatra da je interdisciplinarni studij nužan i za sam predmet umjetnosti, ali već sama ta teza nužno se stavlja pod upit, prvenstveno zbog tradicionalnog određenja estetike kao znanosti o lijepom; odnosno nije li estetika sama po sebi dovoljna kako bi se sagledalo samo biće umjetnosti? Dr Ranković postavlja pitanje i kako se danas estetika postavlja spram umjetnosti, budući da

su znanost (estetika kao njen integralni dio) i umjetnost posebni načini viđenja stvaralaštva — npr. »autentično umetničko delo ima svoj ontički integritet« (str. 7). Estetika je izvršila određeni čin osamostaljenja, ali to ne znači i nekakvu negaciju filozofijskog, već je ona svojim bijegom znanstvenosti izvršila akt samoprepoznavanja, ušla u samu strukturu i bit promišljanja umjetnosti. Ali npr. nasuprot dr Rankoviću, dr Danko Grlić smatra da se estetika ne može definirati, jer je njezin predmet ono vječno promjenljivo i neotkriveno (humano i čovječno), te je estetika prevashodno filozofsko istraživanje biti umjetničkog. Umjetnost je svijet dionizijskih raspusnosti i sloboda, i ona je dokaz i potvrda nas samih, ne unosi red, već »kaos« (Adorno), te je svijet nužno preoblikovati po liku umjetnosti, a umjetnost po liku realiteta.

Želeći otkriti novo u poznatom, ili pokazati nepoznato, skriveno i zaboravljeno, postavljajući pitanje umjetnosti, estetika otkrivajući svoje fenomene, slijedi imperativ znanosti i po dr Rankoviću razvija se u tri osnovna smjera: opću, komparativnu i posebne estetike. Posebno je interesantan po-

jam tzv. »komparativne estetike«, kojom se dr Ranković više ili manje prepoznatljivo, ali neprestano služi kada govori o umjetnosti i kojom želi iznaći međuovisnost, ali problem kojeg je svjestan i sam autor jest činjenica da strogo uzevši ne postoji neka određena, do u detalje tipizirana vrsta umjetničkog djela, već samo specifična umjetnička djela, naravno ako pri tome zanemarimo sve derivatno, prividno i isprazno koje se nudi kao umjetnost a posjeduje tek samu sebe kao privid. Dr Ranković naglašava dinamičan karakter odnosa interakcije umjetnosti i društva, estetskog i vanestetskog, marksističkog, napominjući da umjetnost kao sudbinski čin stvaranja i univerzalnog preoblikovanja čovjeka (njegove svijesti, svijeta i vremena) jest uvijek čin prekoračenja preko granica svoje ograničenosti, žudi rušenju svih zapreka tražeći od sebe uvijek više nego što je u stanju pružiti. Umjetnost je prodor u nepoznato i neistraženo i tu treba tražiti opravdanje komparativne estetike koja se po dr Rankoviću imperativno nameće brojnim faktorima, proizvodima suvremene civilizacije: znanstveno-tehnološka revolucija, protivuriječna tendencija najrazličitijih vidova umjetnosti itd. Umjetničko-stvaralačko je izrazito osamljen i specifičan vid opstojanosti, čin proizvodnja koji se ne može usporediti ni s jednim drugim poznatim načinom proizvodnja (umjetnost kao Tehne i Poesis). Suvremeni svijet nudeći čitav konglomerat umjetničkog, kao (puko) apstraktnog, avangardnog i eksperimentalnog zapravo uvodi samo kaos iz kojeg treba izdvojiti i umno prepoznati stvarno od prividnog, a komparativna estetika po dr Rankoviću u svim tim htijenjima istinskog odgovora izazovima igra jednu od fundamentalnih uloga.

Marksizam je svojom stvaralačkom istinom i iskonskom snagom odgovora na izazove koje suvremeni svijet stavlja pred njega, revolucionirajući svijest čovjeka, preoblikovao i sve sfere čovjekove teorije i prakse, a samim time i misao o umjetnosti ili misao umjetnosti. Marksizam je akceptirao u sebe svu progresivnu i humanističku misao prethodnih epoha, odbacujući tekovine povijesti, sve kategorijalne spoznaje ljudskog duha prihvatilo i na njima je dalje gradilo i razrađivalo svoju misao (i uvijek mora razrađivati, ukoliko želi biti misao akcije, misao povijesnog novuma, a ne zarobljenik devijantne kastracije). Marksizam je danas nesumnjivo dominantna misao, misao koja izaziva i koja ima jedan od najpresudnijih utjecaja, tako da najrazličitiji »pravci« građanskog misaonog horizonta nadopunjuju svoju misao marksizmom, vode dijalog uvijek s marksizmom, nikako mimo njega, te ukazuju i na neke nedostatnosti suvremene marksističke misli. Npr. relevantan je primjer koji navodi Lucien Goldmann da je Heidegger kroz gotovo čitav svoj stvaralački opus vodio »dijalog« s Lukácsom, a da nikada nije ni spomenuo njegovo ime. Ali, pojavom marksizma kao nesumnjivo originalnog doprinosa teoriji umjetnosti i umjetnosti samoj, nužno se postavilo pitanje da li marksizam stvara neku novu estetiku, ili tek samo nove putove njena osmišljavanja u već poznatom. Dr Ranković naglašava da tu nikako ne može biti riječi o nekom apsolutno novom konstituiranju tzv. »marksističke estetike«, već prije svega možemo govoriti o »marksističkoj orijentaciji u estetici«, te da je marksizam kao univerzalna teorijsko-metodološka misao izvršio revolucionaran »kopernikanski obrat« (Kant) u estetici. Ali, to ne znači da je marksistička misao sama po sebi dovoljna za prodor u ne-

poznato i neistraženo, već uslijed dogmatizacije ona može poći putovima javnosti i povijest kulture je pokazala kako su tzv. vanmarksistički mislioci, aficirani nedorečenostima marksizma došli do novih metoda i istina, te je tako njihova misao postala poticajan izazov marksističkoj misli za ponovno iznalaženje svoga bića. Ali, interesantna je činjenica, da bez obzira, vodi li se dijalog za ili protiv marksizma, uvijek se vodi u dodiru s marksizmom, a to je nesumnjivo dokaz njegove povijesne moći, univerzalnosti. Otvorenost marksističke misli se ogleda u njezinoj slobodnoj kritičkoj i samokritičkoj želji vlastita preispitivanja, ali i promišljanja različitih teorijskih strujanja. Ali, otvorenost marksizma, nikako ne bi smjela biti opravdanje vlastite neplodnosti (isto kao što marksizam stalinističke provencijencije nikako nije mogao biti plodan uslijed svoje ograničenosti i zatvorenosti). Marksizam se može prepoznati kao istinska radikalna i humanistička misao koja želi ozbiljnije svoga svijeta i vremena, samo onda ako je stvaralački poticajna za kritičku borbu mišljenja, tj. marksizam će biti (jest) imanentan svome biću tek onda kada na autentičan način, na tragu izvorne Marxove misli kreativno prihvaća borbu, svjestan svoje snage, izgrađujući nove poglede »oka i duha« (Merleau Ponty), i osmišljavajući svoju zbilju, čineći revolucionarno-stvaralačke skokove iz privida povijesnog u samo biće istine iskona humanuma, danas prezrenog i zaboravljenog a tako snovanog i žudenog novuma.

Marksistička orijentacija u estetici po dr Rankoviću nailazila je (nailazi) na brojna vanjska i unutrašnja ograničenja, ali ona su zapravo neplodno nerazumijevanje autentične Marxove misli, ili tek bijeg pukom esteticizmu koji se gubi u svojoj samosvrsti, ne želeći znati za svoju revolucionarnu ideo-

logiju, ako bismo je mogli tako nazvati. Za Marxa, umjetnost je integralni dio društvenog bivanja, ali njezino zbiivanje jest poseban vid i način stvaralaštva koji ima svoj zasebni svijet, ne apsolutno samostalan, van općih kretanja svijeta i vremena, ali prepoznatljiv umjetnosti samoj. Ili kako to Lotman uputno kaže: »Umjetnost se razlikuje od nekih drugih vidova spoznaje po tome što se ne koristi analizom i zaključcima, nego ponovo stvara njoj dostupnim sredstvima okolinu koja okružuje čovjeka.« S razvojem civilizacije i promjenama koje ona nosi u sebi dolazi i do neslućenih transformacija umjetnosti i ona postaje potencijalno dostupna svakom čovjeku. Navodeći neke stavove McLuhana, Eka, Gilla Dorflesa itd. dr Ranković pokazujući mogućnost široke primjene umjetničkog (ali kvazi umjetničkog) implicite postavlja i pitanje koliko suvremeni čovjek želi i hoće samo biće umjetnosti, samim time koliko se želi vratiti svome izgubljenom biću. Danas se čovjeku pruža mogućnost da svoj svijet preobrazi i uskladi s umjetničkim (Marcuse), pridonese prevladavanju sudbinske dileme — kakav svijet se želi: svijet što veće manipulacije čovjekom, ili iznalaženja znakova vraćanja čovjeka samome sebi i svojoj zaboravljenoj slobodi i odgovornosti.

Budući da dr Ranković odnos marksizma i umjetnosti prvenstveno promatra kroz prizmu znanstvenog, logičan je njegov pokušaj ukazivanja na sličnosti i razlike znanstvenog i umjetničkog stvaralaštva kao »novog tipa postojećeg« (str. 48), jer su sama određivanja i događanja stvaralačkog izložena nerazumijevanjima, tj. znanost se svodi na umjetnost i obratno. Znanstveno-tehnološka revolucija je nesumnjivo snaga koja iz osnove mijenja tokove čovjekove povijesti, doživljavajući svoju pravu eksploziju postaje univerzal-

na, preobražavalačka moć kojom čovjek osvaja nove horizonte. Ali, kako kaže Heidegger — tehnika ne smije postati samosvrha, bit tehnike nema ničega tehničkog u sebi, već biti tehnike treba osviješteno ovladati. Umjetnost ne posjeduje sličnu snagu, ona je naprotiv svjesna svoje iluzije kao neophodnosti i moći, ali bez obzira što ona nema takav utjecaj na čovjeka kao znanost, umjetnost nije i ne može biti indiferentna, jer bez nje svijet bi bio bezličan i obesmišljen; to ne znači da je umjetnost tek neka puka nadopuna, sedativ, naprotiv avantura umjetnosti je njeno demonsko prokletstvo kojim se čovjek potvrđuje u svojoj čovječnosti, koja nudi ono nedorečeno, a snivano, a da se nikada dokraja ne otkrije, pružajući uvijek tek samo slutnju, ili kako je to Spinoza definirao: »Norma sui et falsi est« (»Kriterij sebe i lažnog«). Umjetnost nikada ne može ići protiv sebe, znači protiv čovjeka, već je samo znanost ona koja može zloupotrijebiti svoje biće u svrhu nekontrolirane manipulacije i degeneracije čovjeka. Istina i biće umjetničkog se uvijek i samo kroz puninu i zrelost humanuma prepoznaje i nema poput znanosti dvostruko Janusovo lice i u tome se krije sva njezina veličina, ali i tragedija, uvijek pokazuje i traži pitanje o upitnosti pitanja, sluti odgovore, a traži čovječno, a nema snage, osim svojih snova da se životno otjelotvori. Lebdi između snoviđenja Erosa i zloradog osmijeha licemjernog Narcisa. Umjetnost koja pokušava biti zlorabljena gubi svoju estetsku funkciju, ona poput vječnog lugalice Anasvera luta i traži uvijek nove oblike i bez obzira na sve protivurječnosti kroz svu njevu egzistenciju i esenciju provlači se Arijadnina nit bitnog pitanja, pitanje humanuma, ili kako to Heidegger vidi: »Mišljenje je angažiranost za i zbog istine Bitka. Bitak čija povijest

nije nikada bila savršena već je uvijek u očekivanju. Povijest Bitka snosi i određuje i svu ljudsku situaciju.« Bez znanstveno-tehnološke revolucije »svet umjetnosti bio bi daleko siromašniji u svojim pojavnim oblicima« (str. 78), ali odnos umjetnosti-znanosti-tehnike mora biti »dijalektičan« (npr. Francastel na tragu Marxove misli), umjetnost se nikako ne smije shvatiti kao aficiranost tehnikom, jer umjetnička kreacija, stvaralaštvo ili kako kaže Karel Kosik: »Svako umjetničko djelo predstavlja dvostruki karakter u neraskidivom jedinstvu ono je izraz stvarnosti, ali u isti mah i stvara stvarnost koja ne postoji izvan djela i prije djela, nego baš samo u djelu.« Dakle, dok znanost teži iznalaženju što veće objektivnosti, desubjektizacije »da kaže ono što je otkrio kolektivni razum »čovječanstva« (Russel), umjetnost kao stvaranje novog bića mora izbjeći zaklon iracionalnog racionalnim i obratno. Na taj način umjetnost iskazuje svoje pravo lice, a marksizam svojim revolucionarnim izazovima svijetu i vremenu ozbiljuje i biva ozbiljen umjetnošću.

Pored ovog centralnog problema (marksizam-umjetnost) dr Ranković se veoma kratko osvrće i na suvremeni film i roman kao mogućnost društvene kritike, međutim bit će interesantnije pokazati neke dimenzije koje u dovoljnoj mjeri nisu razrađene te ipak znače osiromašenje inače korektno i veoma uputne interpretacije odnosa marksizam-umjetnost. Prije svega, dr Ranković zaobilazi da direktnije progovori o ideološkom momentu umjetnosti (tzv. »revolucionarna ideologija«), o onome što npr. post-strukturalisti pokazuju kao svjesnu ili nesvjesnu ideologizaciju svake velike umjetnosti (htjela to ili ne), ali koja time nimalo nije ograničena, već zadržava svu svoju slobodu i autonomnu specifičnost svoga iskona i izvora humanuma. Osim

toga, dr Ranković govoreći o tako kategorijalnom odnosu marksizam — umjetnost ne naznačava prisutnost teorije i prakse samoupravljanja kao integralnog dijela Marxove misli, a to je misao koja je danas prisutna u svim dimenzijama čovjekova razvoja, izrašta do »planetarnih razmjera«, predstavlja izazov i kao istinska duhovna i materijalna emancipacija kojom se čovjek vraća svome zaboravljenom tragu otkrivanja putova svoga ozbiljenja i osmišljavanja, svakako bi bila nužna

u raščlanjivanju naznačenog odnosa. Odnosno, domišljeni stavovi dr Rankovića isticanjem uzajamnog osmišljavanja samoupravljanja kao sastavnog dijela Marxove misli, sa znanostu i umjetnošću i obratno, dobili bi još više na svojoj relevantnosti. Zato njegova analiza bez obzira na svu svoju životnost ostaje nedorečena, jer zaobilazi bitnu komponentu revolucionarnog novuma marksističkog poimanja umjetnosti i znanosti.

Jaroslav Pecnik

POLITIČKA TEORIJA I SOCIJALIZAM

Skolska knjiga (biblioteka »Suvremena misao«), Zagreb 1976.

Cerronijeva knjiga ne raspravlja, kako bi to možda iz naslova moglo izgledati, o nekom apstraktnom odnosu jedne političke teorije i jednog socijalizma — njezin su problem različita shvaćanja političke teorije socijalizma povijesno uzeta u njihovim teorijskim, ali i praktičko-političkim kontekstima. Istraživanje te kontekstualne dvostrukosti za Cerronija nije samo historijska, pa i epohalna nužnost, to je istraživanje ujedno i teorijsko promišljanje autorove vlastite pozicije; kao istaknuti funkcionar talijanske komunističke partije i marksistički teoretik on sam živi tu dvostrukost, a u knjizi se to posve jasno može i osjetiti. Taj utjecaj situacije nipošto ne treba shvatiti kao puki nedostatak djela, dapače, baš iz te svoje situacije Cerroni može doći do sveza do kojih »čistim« teorijskim radom vjerojatno ne bi dospio. Istovremeno, takva je situacija konstitutivna za njegovo inzistiranje na značenju političke teorije i prakse kao posebnog problema marksizma i socijalizma, čime se također razlikuje od brojnih prethodnika i suvremenika.

Sama je knjiga podijeljena u šest raščlanjenih poglavlja čija je unutraš-

nja povezanost u cjelini također tek djelomice teorijski demonstrirana (naslovi su poglavlja: »Odnos prema Marxu«, »Demokracija i socijalizam«, »Lenjinova metoda društvene analize«, »Država i revolucija«, »Gramsci i politička teorija socijalizma«, »Prilog teorijskoj analizi fašizma«). Jedinstvo knjige postignuto je, međutim, posve uvjerljivo na jednoj izuzetno značajnoj razini: metodologijskoj; Cerronijev je pristup u svim poglavljima jednak, svi marksistički teoretici moraju odgovarati na više-manje ista (premda najčešće implicirana) pitanja, svi su na jednak način »smješteni« u svoj socijalno-politički i teorijsko-politički kontekst. U to je, dakako, uključen i sam Marx, što, doduše, već poodavno nije novost u teorijskoj literaturi, ali je još razmjerno rijetko u literaturi koja se marksistički bavi političkom teorijom.

Teorijske su pretpostavke pristupa koji je u knjizi proveden pokazane uglavnom već u prvom poglavlju posvećenom implikacijama suvremenih diskusija o Marxu i marksizmu. Cerroni u izlaganju inzistira na tomu da postupno objavljivanje Marxovih djela sve do »Grundrisse...« i šestog poglavlja

»Kapitala« u novoj verziji) omogućuje zadobijanje sve potpunije i ispravnije slike o cjelini Marxova nauka, a ujedno i naglašuje aktualnost Marxovih teza za analizu suvremenog svijeta, posebice političkih odnosa u njemu. Cerroni to aktualiziranje smatra mogućim tek paralelno s odustajanjem od ranijih ili suvremenih shvaćanja marksizma koja su napuštala neke bitne Marxove teze. Interpretirajući naknadno objavljene Marxove tekstove, autor knjige pokušava u svakome od njih iznaći neke osobitosti koje nadopunjuju ono što se o Marxu znalo na temelju za njegova života objavljenih spisa, no, budući da mu vlastite interpretacije svojom (premda filozofijski ne odviše originalnom) konzistentnošću to omogućuju, on nastoji doprijeti do općenite slike značenja Marxova nauka koji bi mogao primijeniti u daljnjim istraživanjima. U skladu s uvodno spomenutim pretpostavkama i ambicijama, Cerroni, sažimajući, smatra nužnim ustvrditi kako »ne postoji nesklad između Marxa revolucionara i Marxa učenjaka, u tome smislu što je i sama znanost područje revolucije, od trenutka kada je znanost povijesti za Marxa *materijalizam*, to jest postulacija logičkog prvenstva praktično-osjetilne djelatnosti, *historijski* materijalizam: materijalističko promatranje odnosa što ih ljudi povijesno izražavaju. Povijesna smjena kapitalizma *predvidiv* je pothvat jer su predvidive neotklonjive napetosti i suprotnosti koje se iz ekonomske oblasti prenose u političko-ustavnu, kao i intelektualno-psihološku oblast« (str. 58).

Upravo to materijalistički indicirano prenošenje suprotnosti ekonomijskih odnosa u tzv. političku »sferu« problem je daljnjih Cerronijevih izvođenja, posebice analize nekih poimanja demokracije u socijalizmu. Autor u tom kontekstu istražuje Marxova određenja

demokracije, posebice u ranijim spisima, a zatim i Bernsteinove teze skupa s diskusijom koju su potaknule (unutar koje su pak naročito istaknuti stavovi Karla Kautskoga i Rose Luxemburg). Kontrapoziciju spram diskusijskih okvira II Internacionale on opisuje na primjeru Karla Korschja i njegova shvaćanja radničkih savjeta, odnosno u analizi stavova Maxa Adlera o radničkoj demokraciji. Cerroni, ustrajući na analizi političkih i teorijsko-političkih aspekata socijalizma i socijalističkog pokreta, ukazuje na nemogućnost izvođenja »socijalističke problematike iz tradicionalnih liberalnih načela« (str. 93), ali ne ide na teorijski i praktičko-politički još radikalnije konzekvencije Marxovih stavova u smislu dovođenja u sumnju i samog pojma demokracije, odnosno naroda kao pretpostavke svake demokracije. Budući da je politička sudbina diskusija o demokraciji i samoupravljanja bila uglavnom uvjetovana predpitanjem o revoluciji, odnosno »slomu« kapitalističkog poretka, Cerroni, nakon ovih načelnih razmatranja, smatra nužnim prijelaz na ponovno interpretiranje Lenjinovih i Gramscijevih uvida o revoluciji i političkom sistemu, jer ih, sa svoje pretpostavne pozicije, smatra dvojicom najvećih marksista našeg stoljeća (str. 105).

Analiza Lenjina usredotočena je na problem metode društvene analize koju izvršuje, a zatim i na neke od rezultata te analize dane u »Državi i revoluciji«. Autor pokazuje Lenjinov misaoni razvoj od teorijskih analiza devedesetih godina do kasnije političko-revolucionarne aktivnosti na istim pretpostavkama, a uzrok njegovoj specifičnosti vidi u tomu što je izbjegao »shematsko okamenjenje teorije (Marxove), i empirizam puke praktične borbe, postavši elastičan odnos između teorije i prakse« (str. 127). Zbog toga Cer-

roni smatra opravdanim teorijsko i praktično korištenje Lenjinovih iskustava u suvremenoj situaciji razvijenog Zapada, posebice u onom smislu u kojemu Lenjinovi radovi pokazuju moguću alternativu suvremenoj krizi parlamentarizma i demokracije.

Autor smatra Gramscija prvim marksistom čija se politička teorija može ravnopravno nositi sa službenom, dakle građanskom teorijom (str. 155), jer »jedini uspijeva spojiti debatu iz 'sovjetske' epohe s općim problemom političkih ustanova; i na taj način skicirati bar bitne elemente političke teorije socijalizma« (str. 170). Po autorovu mišljenju Korsch, pa i Lukács koji je direktno uspoređen s Gramscijem, ostaju unutar samo jedne od navedenih struja, ili ograničeni jedino na teoriju. Istovremeno, međutim, Cerroni ne dovodi Gramscija u direktnu vezu s ostalim teoretičima radničkih savjeta toga vremena, pa ni savjete ne tretira kao jedan od najznačajnijih problema Gramscijeve, ipak uglavnom implicirane političke teorije. S druge strane, međutim, u knjizi je jasno pokazan značaj Gramscijeva nastojanja na širem i novoj situaciji adekvatnijem shvaćanju države.

Ta nova epohalna situacija o kojoj je riječ iskazuje se i kao fašizam, odnosno nacionalsocijalizam. Tom problemu posvećuje svakako najoriginalnije, a vjerojatno i analitički najznačajnije stranice svoje knjige. On promatra fašizam u sklopu protuslovlja liberalne države, a u situaciji u kojoj postoji i ograničeno snažan pritisak radničkog pokreta. U tom pogledu analiza fašizma dopijeva u vezu s općom, naslovnom temom knjige. Pokazujući talijanski fašizam u njegovoj genetskoj vezi s liberalnom ideologijom i ocrtavajući njegove teorijsko-sistematske pretpostavke na primjeru Gentilea i njegova filozofiranja, Cerroni dopijeva do na-

čelnog opisa osnovnih elemenata koncepcije države koja je, prije svega, moguća posljedom »specifične političke krize« (str. 222), ali i niza ekonomijskih pretpostavki koje su, doduše, već na početku knjige na određen način stavljene u zagrade da bi bilo moguće promatranje političkih fenomena upravo sa stajališta političke teorije, što Cerroni nesumnjivo uspješno čini.

Zanimljivost je i značenje ove knjige poglavito u njezinoj teorijskoj otvorenosti za marksističke i druge političke teorije i filozofijske pristupe politici, u njezinom uzimanju u račun vlastitih neteorijskih pretpostavki i, iznad svega, u autorovoj doista rijetkoj osjetljivosti za specifičnosti procesa primjenjivanja političkih teorija. Njezini su nedostaci, zbog kojih i zaostaje za nekim studioznije pisanim Cerronijevim djelima (primjerice za poznatom knjigom »Marx e il diritto moderno«, koja, sudeći po autorovom 1967. napisanom »Predgovoru za jugoslavensko izdanje«, već desetak godina čeka da bude objavljena na našem jeziku) u razmjerno površnom apsolviranju nekih uvodnih teorijskih pretpostavki (prije svega pitanja o odnosu kretanja unutar političke »sfere« s njihovim raznorodnim pretpostavkama) gdje se odviše inzistira na kronologiji objavljivanja kasnije pronađenih Marxovih tekstova kao konstitutivnoj za razvoj marksizma posljednjih desetljeća. To rezultira i nekim nepreciznim formulacijama koje dovode u sumnju brojne precizne raščlambe knjige — primjerice kada se tvrdi da je na temelju Lenjinove »Države i revolucije« moguće naći izlaz različit »od onoga što je Weber nazvao sveopćom birokratizacijom« (str. 154), iako Weberovo shvaćanje birokracije i birokratizacije u biti nije ono na što cilja Lenjin u svojem djelu. Ove i slične nepreciznosti, međutim, ne mijenjaju temeljne kvalitete čitave knjige.

»Politička teorija i socijalizam« jedan je od naslova vrlo korisne i nadasve informirano uređivane biblioteke »Suvremena misao« zagrebačke »Školske knjige«. Šteta je, međutim, što izdavači ovoj korektno prevedenoj knjizi (prijevod Josip Sentija) nisu dodali podatke o originalnom izdanju djela, te što su kao predgovor otisnuli teorijski smušeni i posve nedovoljno informiran tekst prevoditelja (u predgovoru se, primjerice, tvrdi (str. 6) da je Cerroni »kao gotovo jedini inter-

pret« zapazio općepoznatu činjenicu da su Marxova djela naslovljena i načelno mišljena kao kritika političke ekonomije, ideologije ili filozofije i pojmio je kao konstitutivnu za čitav njegov teorijski napor). No, bitno je ipak da iza toga dolazi nadasve zanimljiva i vrlo aktualna knjiga koja pokazuje kod nas uglavnom nerabljen teorijski pristup političkim fenomenima pod pretpostavkama temeljnih Marxovih kritičkih analiza.

Žarko Puhovski

Miloš R. Sofrenović

MEĐUNARODNI MONETARNI SISTEM

Evolucionni proces reforme
(od Najrobija do Vašingtona)
»Privredno-finansijski vodič«, Beograd, 1975.

Prof. Miloš Sofrenović je veoma plodan pisac koji je našoj čitalačkoj javnosti poznat kao autor brojnih djela iz područja međunarodnih monetarnih odnosa kao što su »Međunarodni platni promet«, »Euro-dolar«, »Papirno zlato«, »Priručni leksikon za međunarodni platni i robni promet« i »Devizno tržište«. Knjiga »Međunarodni monetarni sistem — Evolucionni proces reforme (od Najrobija do Vašingtona)« razmatra razdoblje rada na reformi međunarodnog monetarnog sistema od godišnje skupštine bretonvudskih instituta u Najrobiju (Kenija) krajem rujna 1973. do naredne skupštine Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke u Washingtonu krajem rujna i početkom listopada 1974. Ona je logičan nastavak prethodnog djela istog autora koje nosi naslov »Reformisanje međunarodnog monetarnog sistema« a u kojem je obrađen razvoj svjetskog monetarnog sistema od osnivanja Međunarodnog monetarnog fonda u Bretton Woodsu 1944. godine do godišnje skupštine bretonvudskih instituta u Najrobiju 1973. godine.

Sadržaj knjige koja je posvećena razmatranju međunarodnog monetarnog sistema od Najrobija do Washingtona podijeljen je u sedam dijelova.

U prvom poglavlju dan je osvrt na međunarodna monetarna kretanja u 1973. godini, na rad Komiteta Savjeta guvernera MMF za reformu međunarodnog monetarnog sistema i pitanja koja su s tim u vezi (»Komiteta dvadesetorice«) poslije Najrobija, na probleme zlata, na pitanja »specijalnih prava vučenja«, i na pregled monetarnih kriza u XX stoljeću, uzimajući u razmatranje i suvremenu krizu nafte koju je izazvalo učeterostručavanje cijene te sirovine počevši od kraja 1973. godine.

Poslije ponovljene devalvacije SAD dolara 12. II 1973, većina industrijskih razvijenih zemalja je u ožujku 1973. napustila sistem čvrstih deviznih tečajeva i prešla na flotiranje. Devizni tečajevi se od tog vremena formiraju slobodno u zavisnosti od stanja ponude i potražnje na međunarodnom tržištu. To je prema Sofrenoviću predstavljalo definitivan kraj bretonvud-

skog monetarnog sistema. Naime, poslije suspendiranja konvertibilnosti SAD dolara u zlato, od 15. VIII 1971. pa sve do ožujka 1973. postojala je još nada za ponovni povratak na sistem čvrstih monetarnih pariteta.

Između ostalih pitanja koja su u središtu pažnje rada na reformi međunarodnog monetarnog sistema »Komitet dvadesetorice« je opetovano razmatrao problematiku »specijalnih prava vučenja«. Postignuta je suglasnost da bi ta prava kao vještački monetarni medijum trebala ubuduće stupiti u centar međunarodnog monetarnog sistema čime bi bila smanjena uloga zlata i rezervnih valuta. Nakon odluke Izvršnih direktora MMF o utvrđivanju standardnog »sistema korpe valuta« za procjenu vrijednosti »specijalnih prava vučenja«, počev od 1. VII 1974. MMF je prešao na novi metod izračunavanja »specijalnih prava vučenja«. »Standardna korpa valuta« se sastoji od 16 nacionalnih valuta onih zemalja koje sudjeluju s preko 1% u volumenu svjetskog izvoza. U skladu s flotiranjem deviznih tečajeva 16 najznačajnijih nacionalnih valuta flotirat će i devizni tečaj »specijalnih prava vučenja«. Prema stanju iz listopada 1973. vrijednost za jednu jedinicu »specijalnih prava vučenja« određena je s 1,20635 SAD dolara.

Sofrenović ističe da je kriza međunarodnog monetarnog sistema u krajnjoj liniji odraz dubokih preokreta koji se dešavaju u političkim i kulturnim strukturama svijeta, a monetarne krize 20-og stoljeća su stvarno samo aspekt krize civilizacije.

Inflacija u svjetskim razmjerima i kriza nafte su suvremeni privredni fenomeni koji su nesumnjivo odgodili oživotvorenje jednog novog reformiranog međunarodnog monetarnog poretka. Ti fenomeni su sveli monetarnu reformu na evoluciono rješavanje u etapama.

U drugom poglavlju razmatran je utjecaj što je na monetarnu reformu imao rad OECD-a, posljednji sastanak »Komiteta dvadesetorice«, a izložena su i mišljenja različitih eksperata i funkcionara o reformi. Ovdje će se dati osvrt na rezultate posljednjeg sastanka »Komiteta dvadesetorice«.

Posljednji sastanak »Komiteta dvadesetorice« održan je sredinom lipnja 1974. Na njemu je prihvaćen osnovni nacrt o dugoročnoj monetarnoj reformi, a donesen je i »paket privremenih mjera« koje bi trebalo primijeniti u razdoblju monetarnog inter-regnuma. Privremene mjere obuhvaćaju prvenstveno: (1) novi način procjenjivanja vrijednosti »specijalnih prava vučenja« i njihovog ukamaćenja, (2) predviđanje olakšica u vezi s povećanjem cijene nafte, (3) utvrđivanje smjernica za flotiranje deviznih tečajeva, (4) institucionaliziranje nove organizacije MMF, (5) vremenski oročeno odustajanje od zavođenja i pooštavanja kontrole nad međunarodnim trgovinskim i platnim prometom bez suglasnosti MMF, (6) veća briga o prenošenju realnih resursa u zemlje u razvoju i (7) obrazovanje posebnog gremijuma koji bi trebao da naslijedi »Komitet dvadesetorice«.

Novi Savjet guvernera MMF trebao bi da permanentno prati monetarni razvoj i da forsira evoluciju novog svjetskog monetarnog sistema. Glavno težište u smjernicama za flotiranje deviznih tečajeva treba biti stavljeno na to da se ne mogu sprovesti intervencije radi postizanja konkurentskog obvezređenja vlastite valute. Stanje monetarnih rezervi treba da bude indikator i oslonac za poželjno sprovođenje procesa prilagođavanja platne bilance pojedine zemlje.

U trećem poglavlju je sadržan značajan dokumentacijski materijal. To je tekst Grubog nacrtu reforme međuna-

rodnog monetarnog sistema s pratećim prilogama. Prvi dio Grubog nacrtu koji nosi naslov »Reformirani sistem« sadrži opće rezultate diskusije »Komiteta dvadesetorice« o reformi i pokazuje smjernice u kojima bi se sistem mogao razvijati u budućnosti. Drugi dio Grubog nacrtu koji nosi naslov »Hitne mjere« sadrži opis onih mjera koje bi trebalo po mišljenju »Komiteta dvadesetorice«, neodložno primijeniti.

U četvrtom poglavlju izlaže se također dokumentacijski materijal, ovaj put u obliku odluka Izvršnih direktora MMF. Taj organ je sredinom lipnja 1974. donio nekoliko odluka kako bi jedan dio hitnih mjera za monetarni inter-regnum odmah stupio na snagu. Radilo se o slijedećim odlukama: (1) nova metoda procjenjivanja vrijednosti »specijalnih prava vučenja« na bazi »standardne korpe valuta« i njihova ukamaćenja, (2) stvaranje tzv. olakšica za naftu i (3) preporuke zemljama članicama da se u vezi s flotiranjem valuta pridržavaju smjernica MMF.

Peto poglavlje sadrži prikaz godišnje skupštine bretonvudskih instituta održane krajem mjeseca rujna i početkom listopada 1974. u Washingtonu. Pored govora vodećih funkcionara MMF i Svjetske banke, dana su izlaganja predstavnika najznačajnijih zemalja, a na kraju su izloženi i tekstovi odluka donesenih na toj skupštini. Godišnja skupština u Washingtonu imala je samo da postavi temelje za monetarni inter-regnum, prijelazno razdoblje u reformi monetarnog sistema koje je započelo od pojave krize nafte u jesen 1973. kada se odustalo od plana da se do ove skupštine pripremi definitivno reformirani monetarni sistem.

Na godišnjoj skupštini u Washingtonu donesene su četiri rezolucije. Prvom je Odbor guvernera MMF uzeo na znanje završni izvještaj »Komiteta dvade-

setorice«, koji prestaje postojati na vašingtonskoj skupštini. Drugom je obrazovan »Privremeni komitet odbora guvernera za međunarodna monetarna pitanja« koji će nastaviti funkciju ranijeg »Komiteta dvadesetorice«. Trećom rezolucijom osnovan je zajednički komitet za transfer realnih resursa u zemlje u razvoju na razini ministara a između odbora guvernera Svjetske banke i MMF (Komitet za razvoj). Četvrta rezolucija sadrži niz hitnih mjera koje je donio Odbor guvernera MMF. Odbor guvernera je: (1) primio na znanje gladište »Komiteta dvadesetorice« da je potrebno da prođe određeno vrijeme prije no što bi reformirani sistem mogao biti konačno usaglašen i potpuno primijenjen, (2) uzeo u obzir mišljenje »Komiteta dvadesetorice« o prijelaznom razdoblju, i prijedlog u pogledu potrebe hitnog poduzimanja određenih koraka, kako bi mogao otpočeti evolucionni proces reforme, (3) primio na znanje shvaćanje »Komiteta dvadesetorice« po kome postoji potreba prisne međunarodne suradnje i nadzora nad procesom uravnotežavanja platnih bilanci u narednom razdoblju, (4) prihvatio stavove »Komiteta dvadesetorice« o pitanjima flotirajućih deviznih tečajeva o čemu je sredinom 1974. godine već donesena odluka izvršnih direktora, (5) podržao Deklaraciju u vezi s trgovinskim i drugim mjerama u odnosu na tekuće transakcije zbog bilančno-platnih razloga i pozvao je na njeno potpisivanje, (6) potvrdio poziv »Komiteta dvadesetorice« zemljama članicama da surađuju s MMF u nastojanjima kako bi se ostvarila načela boljeg upravljanja globalnom likvidnošću, (7) primio na znanje preporuku »Komiteta dvadesetorice« o privremenom načinu procjenjivanja vrijednosti i ukamaćenja »specijalnih prava vučenja« o čemu su već sredinom 1974. godine donijeli odluke izvršni direktori i (8) primio na

znanje odluku izvršnih direktora o uspostavljanju novog programa financiranja u okviru MMF, na osnovi kojeg će članice, a posebno zemlje u razvoju moći da koriste kredite za potrebe uravnotežavanja svojih bilanci plaćanja.

Sesto poglavlje je kratak osvrt na tretman krize bretonvudskog monetarnog sistema od strane istočnonjemačkih monetarnih teoretičara i prikaz djelovanja sovjetske transferabilne rublje u međunarodnom platnom prometu zemalja članica Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć.

Prema istočnonjemačkim autorima Domdeyju i Kühneu, suvremena međunarodna monetarna kriza spada među bitne karakteristike historijskog procesa raspadanja kapitalizma. Ona je rezultat niza nagomilanih suprotnosti u kapitalističkom svijetu: cikličkih kriza, velike nezaposlenosti, žestoke inflacije, deficita u američkoj trgovinskoj bilanci, spektakularnog deficita u platnoj bilanci SAD, svođenju zaliha zlata na oko 10 milijardi SAD dolara prema kratkoročnim obavezama u odnosu na inozemstvo od preko 50 milijardi SAD dolara, opadanja tečaja dolara, djelomičnog uzdržavanja ostalih kapitalističkih zemalja od daljnjeg preuzimanja dolara, daljnjeg skoka cijena zlata na slobodnom tržištu itd.

Sovjetska transferabilna rublja je stvorena početkom 1964. godine od kada u Moskvi djeluje i Međunarodna banka za privrednu suradnju. Transferabilna rublja postoji samo u obliku knjižnog ili žiralnog novca, tako da se cjelokupan platni promet u okviru područja zemalja članica SEV-a obavlja bezgotovinski, jednostavnim preknjižavanjem, transferiranjem pojedinih iznosa s jednog na drugi račun zemalja članica. Osim za platni promet u vezi međunarodnog kretanja roba i usluga, transferabilna rublja služi i pri među-

narodnom kretanju kredita koje odobravaju Međunarodna banka za privrednu suradnju i Međunarodna investiciona banka u Moskvi. Transferabilna investiciona banka u Moskvi. Transferabilna rublja je međunarodna socijalistička valuta zemalja članica SEV-a. Ona je prema mišljenju sovjetskog teoretičara Konstantinova u stvari prva kolektivna valuta u svijetu. Ona se javlja i u ulozi međunarodne socijalističke rezervne valute. Njena vrijednost je utvrđena čvrsto u odnosu na zlato, tako da jedna transferabilna rublja odgovara količini od 0,987421 grama čistog zlata. Opseg robne razmjene koja se obavlja pomoću te valute iznosi dvije trećine ukupnog volumena međunarodnog prometa zemalja članica SEV-a. Od početka 1974. godine član Međunarodne banke za privrednu suradnju i Međunarodne investicione banke postala je i Republika Kuba, a od iste godine kod moskovske Međunarodne investicione banke formiran je fond za kreditiranje privredne i tehničke pomoći zemljama u razvoju.

U zaključku ove knjige autor je istakao da ni na godišnjoj skupštini bretonvudskih instituta krajem 1974. godine u Washingtonu nije došlo ni do kakvog definitivnog reformiranja međunarodnog monetarnog sistema. Inflacija i kriza nafte u svjetskim razmjerima su činjenice koje su najznačajnije utjecale da se međunarodna monetarna reforma morala prepustiti tzv. evolucionom putu transformacije, dok su se organizirane snage zadovoljile poduzimanjem hitnih mjera da bi se kolikotoliko kontrolirao međunarodni monetarni mehanizam u prijelaznom razdoblju do usvajanja novog reformiranog monetarnog sistema. Sofrenović zaključuje da i poslije godišnje skupštine krajem 1974. godine u Washingtonu, svjetsku privredu a u njenom okviru osobito svjetske monetarne tokove

očekuje razdoblje neizvjesnosti i raznih iznenađenja.

Sadržaj knjige prof. Sofrenovića u jednom svom dijelu nadmašuje podnaslov, kojim je autor pokušao vremenski ograničiti razmatranje razvojnog procesa međunarodnog monetarnog sistema na posljednji kvartal 1973. i prva tri kvartala 1974. godine. Tom vremenskom okviru izmiče naročito prikaz monetarne krize u XX stoljeću uopće i prikaz značenja sovjetske transferabilne rublje. Činjenicu da je u tekstu dano dosta pažnje historijatu egzisten-

cije bretonvudskog sistema i najznačajnijih pojava nastupa njegova krize te rada na reformi prije Najrobija, može se prihvatiti ako se ima na umu da je autor nastojao pripremiti za razumijevanje relativno kratkog vremenskog razdoblja razvoja monetarnog sistema »od Najrobija do Washingtona« kojem je posvetio ovu knjigu, i one čitaoce koji nisu upoznati s prethodnim djelom koje nosi naslov »Reformisanje međunarodnog monetarnog sistema«.

Krešimir Žiborski

THE INTERNATIONAL POLITICAL SYSTEM

London 1976, Faber & Faber, str. 324.

U nizu djela posvećenih međunarodnim političkim odnosima ponekad je dosta teško izdvojiti radove koji svojom originalnosti koncepcije plijene posebnu pažnju. Usporedo s dinamičnim razvojem međunarodnih odnosa, kao praktične ljudske aktivnosti, sve više se povećava broj djela posvećenih teoriji ili praksi međunarodnog političkog života, što s druge strane nužno utječe i na stanovito unificiranje pristupa osnovnim problemima vezanim uz međunarodne odnose. Stoga uza sve razlike kojima pojedina djela obiluju, postoje već sasvim jasno izražene škole promatranja međunarodnih odnosa, čiji autori ne kriju svoju pripadnost i vezanost pojedinim shvaćanjima.

Knjiga F. S. Northedgea — profesora London's School of Economics and Politics — spada međutim u red radova koji svojim pristupom, stilom i sadržajem odskaču od većine knjiga s područja međunarodnih političkih odnosa, posebno onih koje dolaze iz SAD. U nastojanju da njegov rad bude jasan i čitak, te stoga upotrebljiv studentima ali i svima onima koje zanimaju složeni problemi međunarodnih

odnosa, Northedge je iznio svoje shvaćanje međunarodnog političkog sistema i njegovih glavnih karakteristika, ne robujući pri tome nikakvim uzorima.

Ocjenjujući današnju fazu razvoja međunarodnih odnosa kao akademske discipline pisac s punim pravom konstatira da je već davno prošlo ono doba kada je međunarodne odnose trebalo braniti od protivnika, odnosno tražiti njihovo mjesto u sistemu znanosti. Jedna od polaznih pretpostavki njegovog rada stoga je činjenica da međunarodna politika u svojoj biti predstavlja adekvatan intelektualni izazov, kako studentima tako i svim ostalim »promatračima ljudskog razvoja«. S druge strane, upravo od razvoja međunarodnih odnosa u današnjem vrlo kompleksnom svijetu zavisi opstanak čovječanstva, te je i taj dio ljudske aktivnosti dobio svoju posebnu važnost.

Ograđujući se od pokušaja pretjerane »scientificacije« predmeta međunarodnih odnosa i brojnih teorija koje danas niču, Northedge jasno konstatira svoj stav u kojemu dominira težnja za jasnoćom i preglednosti. To, naravno,

ne znači da je pisac sasvim protiv teorije međunarodnih odnosa ili da s njima nije upoznat. Međutim, svi ti teorijski, često puta vrlo složeni zahvati, za britanskog profesora su »udaljeni od realnosti« i čitaoca odvođe od glavnog sadržaja međunarodnih odnosa umjesto da ga približuju glavnim problemima.

Po mišljenju britanskog autora glavni sadržaj sistema međunarodnih političkih odnosa može se okarakterizirati kao postojanje skupa suverenih država nad kojima nema više vlasti, a koji postoji već tri do četiri stoljeća i, istodobno, igra glavnu ulogu u vanjskom djelovanju država koje tvore sistem. Nakon toga ukratko analizira prethodnike današnjeg sistema međunarodnih odnosa tj. pojedine značajke prijašnjih formacija da bi ih na kraju tog dijela usporedio s današnjim razvojem. Northedge tako konstatira da unatoč svim kritikama koje se upućuju na današnji sistem međunarodnih odnosa, ostaje činjenica da u njemu ipak postoji kakav-takav red i da su s druge strane, mogućnosti opstanka manjih država danas znatno veće nego u proteklim razdobljima.

Nakon tih, u stanovitom smislu uvodnih razmatranja, detaljnije analizira nastanak suvremenih međunarodnih odnosa i najznačajnije etape promjena kroz koje su dosada prošli. Posebnu pažnju poklanja društvenim snagama koje su utjecale na promjene sistema u dvadesetom stoljeću, novinama koje su nastupile u međunarodnim odnosima te njihovim glavnim karakteristikama. Istodobno, pisac teži i prezentiranju pravila prihvaćenih u međunarodnim odnosima, osvjetljavajući ih u širem kontekstu međunarodnog političkog života. Opisujući različitosti ponašanja pojedinih država on nastoji ukazati i na razlike koje postoje između pojedinih zemalja, njihovog položaja u međunarodnim odnosima i mo-

gućnosti akcije, da bi se posebno zadržao na prikazu motiva, interesa i aspiracija.

Polazeći od pretpostavke da su razlike i motivacije akcija država u međunarodnom sistemu vrlo heterogene, a često puta i otvoreno suprotne, Northedge tvrdi da je napetost u odnosima između država normalna pojava. Čak i u doba pojačanih napora da se prevlada stanje napetosti dolazi do izbijanja novih suprotnosti, odnosno izvora sukoba. Stoga, preporučuje Northedge, trebalo bi prihvatiti pretpostavku da je stanoviti stupanj napetosti u međunarodnim odnosima neizbježan u današnjoj fazi razvoja međunarodnih odnosa i da je bez obzira na oblike i pokušaje eliminiranja konflikta potrebno zadržati mišljenje o njihovoj stalnoj prisutnosti.

Nakon toga on analizira mjesto ratova u međunarodnim odnosima, njihovu neposrednu vezu s karakterom međunarodnog sistema i ciljeve koji se žele ratom ostvariti. Na kraju Northedge u sumarnom prikazu iznosi svoja ponovno originalna razmišljanja o značenju međunarodnih konflikata i tehnikama za njihovo rješavanje.

Osvrćući se na kraju svog rada na postojeći međunarodni sistem Northedge konstatira da je uza sve svoje nedostatke on u osnovi ipak dosada najbolji. Njegove glavne karakteristike bile bi u tome da omogućiti državama realizaciju »maksimuma nacionalne slobode« uz istodobno minimalno ometanje međunarodnog poretka u cjelini.

Promatrana u cjelini knjiga profesora Northedga, koja je kako on sam kaže u predgovoru »plod njegovih dugogodišnjih predavanja na London's School of Economics and Politics« čitaoca ne može ostaviti ravnodušnim. Bez obzira na stupanj slaganja ili neslaganja, kritičke primjedbe ili pak neke autorove prilično pojednostavljene

ocjene (uloga društvenih snaga u mijenjanju sistema međunarodnih odnosa, pitanja socijalističke revolucije i novih sadržaja međunarodnih odnosa, sadržaji i dometi koegzistencije i sl.) činjenica je da je knjiga vrlo korisna osnovica za promatranje međunarodnog političkog sistema, odnosno suvremenih međunarodnih odnosa.

Za razliku od nekih drugih pokušaja prezentiranja međunarodnog sistema Northedge se obilno služio konkretnim primjerima, on se nije izgubio u nečitkim kvazifilozofskim elaboracijama ili pak iskonstruiranim formulama koje bi trebale pokazati »teorijsku vrijednost opažanja«. Njegov stil je tečan i jasan, zaključci u tom smislu logično

i bez težnji za posebnim dociranjem. Analizirajući međunarodni politički sistem Northedge ga je predstavio u vremenskom rasponu, pokazujući samim tim svoje vrlo dobro poznavanje povijesti međunarodnih političkih odnosa, bez koje, naravno, nema ni mogućnosti za stvaranje teorijskog koncepta međunarodnog političkog sistema, odnosno međunarodnih odnosa.

I na kraju recimo da je upravo zbog svog stila knjiga vrijedna studentima, stručnjacima s područja međunarodnih odnosa i svim ostalim znanstvenicima koji se žele upoznati s osnovnim problemima međunarodnih političkih odnosa.

R. V.